

I. Sissejuhatavat.

1. Oleks ekslik, kui peaksime kirjaviisi kujunemist keele arenemise otseseks, vahetuks kajastajaks. Ka nendes keeltes, kus kirjaviis on välismõjudest vähem sõltuv olnud kui meil, on see ikkagi vaid piiratud määral keelearengu peegeldajaks. Kui elav keel areneb pidevalt, järjekindlalt, siis kirjaviis, püüdes sammu pidada elava keelega, muutub järsult, hüppeliselt. Kirjaviis jääb alati maha elavast keelest, ja seda isegi neis keeltes, kus kirjaviis on teataval määral foneetiline (nagu saksa keeles) ¹.

Kui elaval keelel on kalduvus muutuda, areneda, siis kirjaviisil on ikka kõikjal olnud kalduvus säilida ja püsida muutumatuna. Ja see on ka arusaadav, sest kiri on ju välisvorm, millesse on valatud elav sõna. See vorm saab kirjanduse kaudu selle tarvitajale niivõrd harjumuspäraseks, et selle muutmise on raske. W. Fischer ütleb: „Zudem sind uns die Schriftbilder durch die Macht der Gewohnheit so vertraut geworden, dass wir jedem Eingriff unwillkürlich widerstreben, ganz gleich, ob er einen vernünftigen Grund hat oder nicht — er erscheint uns wie ein Eingriff in die Sprache selbst“ ².

Teame, et isegi sel korral, kui vastavad häälikud keeles on hoopis teiseks muutunud, märgitakse neid kirjas tihti endiselt. Nii muutub esialgselt foneetiline kirjaviis kord-korralt ajalooliseks, kusjuures sõna kirjutatakse nii, nagu seda tarvitati kunagi sajandite eest, hääldatakse aga nii, nagu seda nõuab oleviku keelepruuk (näit. inglise, prantsuse keeles).

Kujunenud kirjaviisi on seda raskem muuta, mida kauemini see on püsinud, mida suurem on selles kirjaviisis kirjutatud kirjandus, mida tugevam on traditsioon. Iga muutus kirjaviisis on harilikult seoses suure võitlusega. See võitlus ei toimu alati kitsais teadlaste ringkonnis, vaid haarab tavaliselt ka laiemaid hulki. Selles võitluses, mis kons-

¹ Vrd. W. Fischer, Die deutsche Sprache von heute, lk. 116; H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, lk. 383.

² W. Fischer, Die deutsche Sprache von heute, lk. 114.

tantse kirjaviisiga keeles esineb ajaloolise, traditsioonilise kirjutamisviisi ja foneetilise printsiibi vahel, võib hääldamisjärane kirjaviis võita ainult erakordsetes oludes, tihti seoses suurte ühiskondlikkude murrangutega. Võrreldagu sel puhul näiteks vene keele uue ortograafia võidulepääsu 1917. aastal.

2. Meie kirjaviisi kujunemistee on kulgenud teataval määral küll erinevaid radu, kuid siingi võime märgata samasugust võitlust traditsioonipärase ja uue vahel, nagu teisteski keeltes. Erinev on vahest see, et kui vanemais kultuurkeeltes püüab kirjaviis järele jõuda elava keele arengule ja fikseerida olemasolevat hääldamispruuki, siis meie kirjaviis on arenenud loomulikuma ja foneetilisema märkimisviisi suunas, ilma et keele arenemine kirjaviisi muutmist oleks kuidagi põhjustanud. Kogu meie kirjaviisi kujunemiskäik on olnud õieti irdumine saksapärasusest ja oma tee otsimine.

3. Nagu teame, olid meie kirjakeele esimesed fikseerijad muulased, kes puudulikult omandatud eesti keelt püüdsid nende kasutuses olevate ladina ja saksa keele vahenditega kirja panna. Peamiselt kasutati eesti keele märkimisel saksa kirjaviisi eeskujul, sest „esimeste eestikeelsete tekstide autorid olid sakslased, kes oma ortograafia panid maksma ka eesti keele kohta“³. Loomulikult ei saanud ega suutnud nad eesti keelt kuigi õnnestunult kirjas märkida. Oli siis sellepärast harilik nähtus, et üht ja sama sõna isegi ühes ja samas tekstis väga mitmeti märgiti⁴. Veelgi arusaadavam on see meile, kui teame, et Wanradt-Koell'i aegses saksa keeleski puudus veel tarviline ühtlus. Pealegi polnud ju algul eestikeelsete tekstide märkimise alal veel mingisugust traditsiooni. Nii valitseb meil kogu XVI sajandil ja ka XVII sajandi esimesel veerandil kujunemata ning ebahütlane kirjaviis, milles näiteks pearõhulisele silbile järgnevat lühikest üksikkonsonanti tähistatakse kord ühe, kord kahe tähega (Wanradt-Koell'il: *tema, sana*, kuid *sedda, sannath*; Mülleril: *minu, Sanat*, kuid *olleme, Sodda*; Agenda Parva's: *sina, nimi*, kuid *luggema, kurratyt* jne.)⁵.

4. XVII sajandi teisel veerandil muutus olukord. Nüüd oli tekkinud juba mingisugune kirikukirjanduses tarvitatava keele traditsioon. Selleaegse kirjaviisi ametlikuks fikseerijaks sai Henr. Stahl (Stahel),

³ E. Kobolt, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast, EK 1929, lk. 129.

⁴ Vrd. H. Weiss ja P. Johansen, 400-aastane eesti raamat, lk. 19; V. Reiman, VhGEG, XV, XLII.

⁵ Vrd. A. Saareste, Agenda Parva keelest, EK 1938, lk. 197 jj.

kes oma grammatikas julgesti väidab, et eesti keeles leiduvad samad tähed kui saksa keeleski, nagu näiteks *c*, *ff*, *x*, *z* jt. ⁶

Selleaegsed teosed olid sakslaste kirjutatud ja olid määratud sakslastele; sellepärast on päris arusaadav, et neis kasutati saksa ortograafiat. See oli saksa keel, mida kirjutati eesti sõnadega, või nagu Ridala ütleb: „eesti keel saksa pakkudel“ ⁷.

5. Järgnevas eesti kirjaviisi arendajaks oli teatavasti Joh. Hornung, kes oma keeleõpetusega „Grammatica Esthonica“ (1693) sai vana kirjaviisi rajajaks. Tema jätab eesti kirjust välja saksa tähed, nagu *c* (soovib isegi tarvitada *Liht* pro *Licht*), *f* (mitte *Opffer*, vaid *Ohwer*), *x* ja *z* (soovib nende asemele tähti *ks* ja *ts*), tarvitab *h*-d häälikumärgina (mitte pikendusmärgina nagu saksa ortograafias), annab juhiseid silbitamise kohta jne. ⁸

Hornungi ajast peale fikseerus ka see pruuk, et lahtise silbi lühikest vokaali märgitakse kirjas järgneva konsonandi kahendamiseega (*temma*) ja lahtise silbi pikka vokaali järgneva konsonandi ühekordselt kirjutamisega (*joma*). See märkimisviis oli tarvitusel ka enne Hornungit ja on pärit õieti saksa keelest. Nimelt võib see-suguse märkimisviisi põhjuseks olla ühelt poolt balti-saksa hääldus, kus esinesid geminaadid; teiselt poolt on see tõenäoliselt tingitud kesk-ülasaksa keeles tarvitusel olnud märkimisviisist. Viimases esinesid sõna keskel pikad konsonandid, mida märgiti kahekordse tähega. Siirdumisel kesk-ülasaksa keelest uus-ülasaksa keelde need konsonandid, millede ees tarvitati ainult lühikest vokaali, kõnekeeles lühenesid, kuid kirjas märgiti neid endiselt kaksikkonsonandiga (näit. praeguses saksa keeles kirjutatakse *Katte*, *Sonne*, hääldatakse aga *ratə*, *zonə*). Nii tekkis tunne, et lühike vokaal ja kaksikkonsonant kuuluvad kirjas ühte. Teiselt poolt aga kesk-ülasaksa ühekordse konsonandi ees olev vokaal uus-ülasaksa keeles pikenes, kuid sedagi märgiti ja märgitakse endiselt ühekordse tähega (*tragen*, *haben*, hääldatakse *tra:γən*, *ha:bən*). Nii sai siis järgnev üksikkonsonant õieti pika vokaali märgiks ⁹. See saksa keeles tarvitatav ortograafia kanti üle ka eesti keelde

⁶ Vrd. H. Stahl, *Anführung zu der Ehstnischen Sprach*, lk. 1.

⁷ V. Grünthal, *Eesti kirjakeele arenemine*, *Eesti kultura* I, lk. 252; vrd. ka Wiedemann, *Grammatik der ehstnischen Sprache*, lk. 28.

⁸ Vrd. Hornung, *Grammatica Esthonica*, lk. 3 ja 4.

⁹ Vrd. O. Behaghel, *Die deutsche Sprache*, lk. 198; O. Lyons *Handbuch der deutschen Sprache* II, lk. 293; W. Vietor, *Die Aussprache des Schriftdeutschen*, lk. 23.

ja püüti seda eesti keeles rakendada. Nii märgib Hornungki pikka vokaali lahtises silbis, samuti ka sõna lõpus (*pu, se*) ühekordse tähega. Kinnises silbis (näit. *mööt-ma, waat-ma, samuti tööd, meest*) märgib ta aga pikka vokaali järjekindlalt kahe tähega¹⁰, kuigi selle tõttu sama sõna eri vormides tuleb tarvitada kord ühte, kord kahte vokaali (näit. *Tö, wö, kuid Tööd, wööd*). Ühesilbise sõna lõpus oleva ülipika konsonandi märkimiseks tarvitab Hornung selleaegse ortograafia kohaselt ühekordset tähte: *kap, kep, ram, lin, kas, kot* jne.

Need Hornungi grammatikas fikseeritud seisukohad kirjaviisi kohta olid juba 1686. a. esitatud B. G. Forseliuse poolt nn. piiblikonverentsil¹¹.

6. Forselius-Hornungi kirjaviis pääseb mõjule XVIII sajandi algul. Erilist kaalu omab see kirjaviis seetõttu, et pühakirja kandvamad teosed, nagu Uus Testament (1715) ja Piibel (1739), on kirjutatud selles nn. vanas kirjaviisis¹². See kirjaviis püsis võrdlemisi ühtlasena XVIII sajandi kirjanduses, kuigi piasasjades ka siin kõikuvusi esines¹³. Nii näiteks tarvitab Arvelius oma raamatus „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat“ *maa, maale, töe, puu pro ma, male, tö, pu* jne. Enam tekkis erinevaid arvamusi kirjaviisi-küsimis XIX sajandi algul, mil seoses üldise vaimse tegevuse elavnemisega suundus estofiilide huvi suuremal määral eesti keelele ja rahvaluulele. Tekib rahulolematust senise kirjaviisi vastu, esitatakse uusi ettepanekuid jne. H. Rosenplänteri ajakiri „Beiträge“ saab selleks taimelavaks, kus võrsub uue kirjaviisi mõte. Siin esineb terve rida tolleaegseid keelemehi, nagu O. W. Masing, J. H. Rosenplänter, A. W. Hupel, J. W. Luce, K. J. Peterson, J. J. Hirschhausen jt. Käsitlusel on väga mitmesuguseid kirjaviisi-küsimusi, nagu näiteks h asendamine sõna algul erilise märgiga (*'obbone*), palatalisatsiooni märkimise võimaluste kaalumine, õ-tähe tarvituselevõtmise ettepanek, üksikute häälikute märkimine teatavates sõnades (*maja — maia — maia — maija*) jne.

¹⁰ Juba H. Göseken soovitas tarvitada pika vokaali märkimiseks kahekordset tähte, näit. *Süül, Tee* (pro *Sihl, Teh*); vrd. H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, 1660, lk. 3.

¹¹ Vrd. V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius, EÜS-i album III, lk. 19 jj.; A. Saareste, B. G. Forselius'e keeleformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687, EK 1929, lk. 80 jj.

¹² Vrd. A. V. Kõrv, Meie kirjakeele arengu lühike ülevaade, ERK 1937, lk. 229—230; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik, lk. 381; V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 135.

¹³ Vrd. Wiedemann, *Grammatik der ehstnischen Sprache*, lk. 29.

Rosenplänteri „Beiträge'dega“ on juba jõutud ajajärguni, kus algas võitlus senise vana kirjaviisi vastu.

7. Käesoleva töö ülesanne ongi jälgida seda võitlust kirjaviisi pärast, anda ülevaade võitluse tekkimisest ja laadist, selgitada võitluse üksikuid tähtsamaid etappe ja vaadelda, kuidas teoreetilised kirjaviisi parandamise ettepanekud kord-korralt ikka enam ja enam leidsid tegelikku teostamist, kuni lõpuks 70-ndais aastais uus kirjaviis pääses lõplikult valitsema. Ajaliselt alustatakse vaatlust küll juba möödunud sajandi kolmanda aastakümnega, kuid lähemalt käsitletakse võitlusi aastaist 1843—1875.

Uue kirjaviisiga seoses esitati ka mitmesuguseid üksikhäälivate märkimist puudutavaid ettepanekuid, näit. palatalisatsiooni tähistamise, õ-tähe tarvituselevõtmise, võõrtähtede tarvitamise jne. kohta. Kuigi mõned neist ettepanekuist tulid tarvitusele teataval määral seoses uue kirjaviisiga, jäetakse nende vaatlus siin kõrvale. Käesolevas töös piirdatakse nende põhijoonte jälgimisega, mis eristavad vana kirjaviisi uuest. Niisugusteks põhilisteks erinevusteks on, nagu Hornungi puhul märgitud, lahtise silbi lühikese vokaali märkimine järgneva konsonandi kahekordistamisega ja lahtise silbi pika vokaali märkimine järgneva konsonandi ühekordselt kirjutamisega (k a n a = *kanna*, s a a m a = *sama*). Mõningail juhtudel puudutatakse ka pika vokaali märkimist sõna lõpus (p u u = *pu*). Peamiselt tuleb siin vaatluse alla aga võitlus selle pärast, kas kirjutada *innimenne*, *innimene* või *inimene*, kas kirjutada *lomad* või *loomad*.

Ühtlasi püütakse töös üksikasjalisemalt — võimalikult vastava allikmaterjali põhjal — jälgida, kuidas toimus võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel, missugused isikulised, üldkultuurilised ja vastavast ajajärgust olenevad tegurid mõjustasid keeleliste ettepanekute läbiminekut, missugune oli kirjaviisi-võitluse seos teiste ärkamisajal käimasolevate võitlustega. Samuti jälgitakse töös, missugune oli suhe kirjaviisi kui keele välisvormi ja teoste sisu vahel, kuidas teatavat laadi tööd avaldati uues, teised aga jälle vanas kirjaviisis. Lõpuks püütakse vaadelda, missugune oli suhe vanas ja uues kirjaviisis ilmunud teoste vahel teataval ajal, missuguseid mõõna- ja tõusuperioode elas läbi uus kirjaviis enne kehtivuselepääsemist.

8. Töös vaadeldakse nähtusi ajalises järjekorras, kusjuures algul kirjeldatakse vastavaid ettepanekuid ja võitlusi ning vaidlusi, mis on seoses vastavate ettepanekutega, ja hiljemini jälgitakse, missugune mõju oli esitatud ettepanekuil tegelikus oma aja kirjaviisis, kuidas ühe

või teise keelelised ettepanekud leidsid rakendust selleaegsetes teostes, ajakirjanduses, kalendrites jne.

Materjalidena tööks on kasutatud kõigepealt keelelisi kirjutisi, olgu need ilmunud eribrošüüridena (näit. O. W. Masingi, J. Hurda kirjutisi), oma-aegses perioodikas (näit. „Beiträge'des“) või mujal; poleemikat kirjaviisi üle on jälgitud peamiselt toleaeegses ajakirjanduses ilmunud kirjutiste põhjal; lisaks eelmisele on kasutatud ärkamisaegsete tegelaste trükis avaldatud kirjavahetusi, märkmeid üksikutes teostes kirjaviisi kohta jne. Vähesel määral on saadud kasutada ka käsikirjalist materjali (vt. kasutatud kirjandust lk. 104 jj.).

II. Vana kirjaviisi puuduste märkimine XVIII sajandil ja XIX sajandi algul.

1. Forselius-Hornungi kirjaviisi tarvituselevõtmine tundus tolle aja keeleteadlastele uuendusena, mis võimaldas keelt foneetiliselt märkida. See oli aga muulastest keeletarvitajaile väga oluline, sest foneetilise kirjaviisi kohaselt võisid nad loetavat keelt enam-vähem kõneldava keele lähedaselt hääldada ja seega eestlastele arusaadavad olla. Selle kohta ütleb A. Thor Helle oma keeleõpetuse „Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732) algul järgmist: „Die Erlernung der reinen Ehstnischen Sprache ist um ein merckliches dadurch erleichtert worden, dass man die Schreib- und Lese-Art genau nach der eigentlichen Aussprache dieses Land-Volcks einzurichten gesucht“¹⁴.

Ometi märkab ka A. Thor Helle, et kõigest sellest hoolimata on kirjaviisi siiski alles puudulik. Ta leiab, et häälikud *l*, *m*, *n*, *r* mõnedes sõnades hääldatakse „teravamalt, rõhuga“, näit. sõnades *kañna* 'tragedu', *kañnad* 'du trägest', *liñna* 'nach der Stadt', *miñna* 'gehen', teistes sõnades aga „nobedamalt ja tasemini“, näit. sõnades *kanna* 'die Henne', *kannad* 'Hühner', *linna* 'Flachs', *minna* 'ich'¹⁵. Et seda hääldamiserinevust ka kirjas märkida, soovib ta tarvitusele võtta mõnesuguseid eristamismärke. Nii ütleb ta: „Ein gestrichen ñ deutet an eine schärffere Aussprache derselbigen Sylbe.. als: *kañna*“¹⁶. Teiste häälikute puhul soovib ta samasuguselt kirjutata-

¹⁴ A. Thor Helle, *Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache*, lk. 1.

¹⁵ Seals. vrd. lk. 4.

¹⁶ Seals. lk. 5.

vate sõnade erineva tähenduse märkimiseks tarvitada rõhumärki, näit.:

„**mürre**, der *dialect*. **murre**, die Sorge.
álla, herunter. **alla**, was beständig, ist in *usu* in *compositis*.
kállad, du wendest. **kallad**, die Fische.
kúlla, des Goldes. **kulla**, ein grosser Milch-Löffel.
kállí, des theuren. **kalli**, Dünnbier“¹⁷.

Esitatud määrke tarvitab A. Thor Helle oma grammatika lõpul olevas sõnastikus ja tekstiosas aga väga harva. Kõige sagedamini esineb tal sõnastikus *ñ*, mida ta tarvitab peamiselt neil kordadel, kui sõna tähendus nõuab erisugust hääldamist (näit. *liñna*, *siñna*, *wañnutama*, ka *wañne*, *teñna*, kuid *rinnus*, *pannal*, *kannatama* jne.). Seesugust *ñ*-tähte kasutab ta ka oma piiblitõlkes. Rõhumärki tarvitab ta sõnastikus juhuslikult ja väga harva (näit. *kálla* 'an der Seite', *kállale* 'an die Seite', *kállis* 'theuer', kuid *kálliskiwwi* 'der Edelstein', *kallas* 'das Ufer' jne.¹⁸

A. Thor Helle ettepanekuid kordab ka järgmise eesti grammatika autor A. W. Hupel oma keeleõpetuses „Ehstnische Sprachlehre“ (1780), märkides ühtlasi, et need ettepanekud ei ole läbi läinud, vähemalt tartukeelsetes raamatutes mitte. Märgiga *ñ*-tähte tarvitab aga Hupel ka ise, kuigi väga harva. Temalgi esineb see märk tähendusliku külje eristamiseks, näit. *liñna* 'nach der Stadt', *wañnun* 'ich schwöre', *wañnutama* 'beschwören'. Rõhumärgi tarvitamise kohta ütleb Hupel, et seda ei olewat senini üheski raamatus tarvitusele võetud¹⁹.

2. Nagu juba eespool märgitud, hakkasid lääne-euroopalise hari-dusega estofiilid XIX sajandi algul elavat huvi tundma „maarahva“ vastu. Seetõttu muutus ka suhtumine eesti keelesse. Kui varemalt oli sel puhul, kui märgati, et rahvas teisiti kõneleb, kui mõni tollaegne keeleline autoriteet õigeks pidas, tihti väidetud, et rahvas kõneleb valesti²⁰, siis nüüd asuti vastupidisele seisukohale ja peeti tarvilikuks rahvakeelt tundma õppida. Rahvakeele rikkuste ja puuduste lähemaks tundmaõppimiseks hakkas J. H. Rosenplänter 1813. a. välja andma aja-

¹⁷ Seals. lk. 5.

¹⁸ Seals. vrd. lk. 106.

¹⁹ Vrd. A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 4.

²⁰ Vörreldagu sel puhul kasvõi Arveliuse seisukohta tema brošüüris „Über die Kultur der estnischen Sprache“ 1792, lk. 10 jj.; vrd. ka Wied., Grammatik, lk. 14 ja V. Tauli, Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid, lk. 29, 30.

kirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ (vrd. ajakirja eessõna lk. II—VII). Selle ajakirja sisukavas oli muuseas üheks punktiks ka ortograafiliste küsimuste käsitletus.

Juba esimeses „Beiträge'de“ köites (1813) kirjutab Rosenplänter ortograafiast artikli „Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen“. Eesti ortograafia põhireeglina esitab ta siin nõude: „Man schreibe wie der Ehste spricht“²¹. Tähelepanu väärrib tolleaegse kirjaviisi seisukohalt tema nõue, et teatavate sõnade „erilise hääldamise märkimiseks“ tulevat kirjutada *señna, miñna, liñna, kañna*, mitte aga *sennna, minnna, linnna, kannna*, nagu mõned tarvitavat. Esimene märkimisviis olevat üldiselt vastu võetud ja seepärast tulevat seda eelistada²². Ühesilbistes nimisõnades, mis lõpevad vokaaliga, soovitab ta vokaali kirjutada kahekordselt, sest see hääldatakse siin pikalt, näit. *maa, tee, soo, puu* jne. Ühtlasi märgib ta, et see kirjutamisviis ei olevat uus, vaid esinevat terves reas teostes (vrd. ka Arveliusse kirjutamisviisi, lk. 6). See märkimisviis võimaldavat ühtlasi eristada sõnu, nagu *tee* 'der Weg' ja *te* 'thue', *maa* 'das Land' ja *ma* 'mein' jne. Liitsõnades tulevat aga kirjutada endiselt ühekordse vokaaliga, näit. *mawallitseja, tekäia, mailm* jne.²³

III. O. W. Masingi võitlus kirjaviisi pärast.

1. Elavam poleemika kirjaviisi-küsimuste üle tekib möödunud sajandi kolmandal aastakümnel, ja seda peamiselt O. W. Masingi ettepanekute tõttu. Nimelt avaldas Masing 1820. a. brošüüri „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“, milles ta teravalt arvustab vana kirjaviisi puudusi ja teeb vastavaid parandusettepanekuid. Ta märgib: „Die Verdoppelung der Consonanten, wie dieselbe nach der jetzt bestehenden orthographischen Regeln angenommen worden, ist in der That etwas sehr Stöhrendes, zu einer unrichtigen Aussprache, und zu Missverständnissen Führendes“²⁴. See olevat häiriv eriti seetõttu, et eesti keeles tarvitatavat kaksikkonsonanti nii neil kordadel, kui esimene konsonantlõpuline silp on „rõhuga“, kui ka neil juhtudel, kus algussilp pole ei pikk ega rõhuga²⁵. Viimasel puhul tarvitatavat kaksik-

²¹ Beitr. I, 1813, lk. 108.

²² Vrd. seals. lk. 109.

²³ Vrd. seals. lk. 114, 115.

²⁴ O. W. Masing, Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift, lk. 9.

²⁵ Vrd. seals. lk. 10.

konsonanti seepärast, et eesti keeles puuduvat seesugused vahepealsed konsonandid, nagu seda on saksa *sz* ²⁶. Praegune kirjaviis põhjustavat muulaste ebaõiget ja kaksipidi-mõistmist võimaldavat hääldamist ja tekitavat ka eestlastele raskusi lugemisel; lisaks sellele olevat eriti raskendatud lugemise õpetamine ja õppimine, nagu seda tihtigi kurtvat tublid külakoolmeistrid. Näiteks toob ta järgmised sõnad, millede hulka võidavat kergesti suurendada:

„Wörter, wo die erste Silbe
den Ton nicht hat.

k a l l a der Fisch
w õ l l a der Schuld
s u l l e der Feder
p õ l l e brennen
k u m m e hohltönend
k a n n a die Henne
m i n n a ich
s i n n a du
w a n n u b es walkt
k a r r a der Glockenklöpfel
w a r r a s der Dieb
w a r r u d Tonnentauben
k a s s i packe dich
k o t t i des Sackes *gent*.

Wörter, wo die erste Silbe
den Ton hat.

k a l l a giesse
w õ l l a an den Galgen
s u l l e dir
p õ l l e in die Schürze
k u m m e die Fischbehälter
k a n n a trage
m i n n a gehen
s i n n a dorthin
w a n n u b er flucht
k a r r a des Bleches
w a r r a s der Spies
w a r r u d die Kindtaufe
k a s s i die Katze *acc.*
k o t t i in den Sack *ingr.*“ ²⁷

Edasi jätkab Masing: „Da der Ton sehr scharf und nachdruckvoll auf die erste Silbe fällt, wenn ein Doppel-Gonsonant folgt, so ist es einleuchtend, dass es ein wirklich irremachender Schreibefehler ist, den Gonsonanten zu verdoppeln, wenn die Silbe den Ton nicht hat. Es ergibt sich hieraus die Notwendigkeit, diesem Uebelstande abhelfen zu müssen, und scheint mir das Mittel dazu sehr leicht und einfach. Die lettische Schrift hat virgulierte Buchstaben, warum sollten wir denn Bedenken tragen solche, oder doch ähnliche, in die unsrige aufzunehmen, wenn dadurch die schriftliche Mittheilung bestimmter, und lichtvoller werden kann?“ ²⁸. Tal olevatki kavatsus oma trükivalmis olevas alglugemikus

²⁶ Saksa *sz* märki oli „Beiträge'des“ (XI, lk. 165) soovitatud tarvitada sõna-des nagu *toiduszeks, armastusze*, kuid see ei leidnud pooldamist (vrd. Beitr. XIII, lk. 16).

²⁷ Vrd. Masing, Vorschläge, lk. 10, 11.

²⁸ Seals. lk. 11.

tarvitada järgmisi joonega tähti: *l, m̄, n̄, r̄, s̄, t̄*; rohkem uusi märke polevat vaja.

Nagu siit selgub, on Masing nähtust sisuliselt päris õigesti mõistnud, kuigi ta eksikombel arvas, et erinevus nende sõnade vahel on rõhus ja mitte häälikute vältes. Ettepanekut, tarvitada üksikkaashäälikut nende nn. „rõhuta“ silpide märkimiseks, ta aga ei saanud teha, sest sel puhul oleks loetud esimest vokaali pikalt. Järelikult pidi ta soovitama uusi märke. Ta kahtleb ainult selles, kas kirjutada *kala* või *kalla*, *wōla* või *wōlla*, *sute* või *sulle*. Ta isiklikult näib koguni kalduvat üksiktähe pooldamisele, sest ta lausub: „Wollen wir diese unnöthige Verdoppelung der Consonanten aufgeben, so werden wir auf jeden Druckbogen, etwas mehr als eine Octav-Seite Raum übrig behalten, der jetzt blos dazu verschwendet wird, um müssigen Buchstaben, welche die Herkömmlichkeit für nothwendig hält, eine Stelle zu gönnen, und die nur dazu dienen, das Lesenlernen zu erschweren“²⁹.

2. Sama küsimust käsitletakse lähemalt ka järgmisel aastal (1821) ilmunud „Beiträge'de“ XIII köites. J. J. Hirschhausen oma kirjutises „Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie“ leiab, et tarve eristada seesugust „teravama rõhuga“ hääldamist esineb ainult nelja konsonandi, nimelt *l, n, r* ja *s* puhul. Ta loendab 30 niisugust sõnapaari, kus võidakse tarvitada rõhumärki erineva häälduse märkimiseks.

Näit.:

„á l l a, hinunter;	a l l a, was ununterbrochen fortgeht
k ü n̄ n a <i>imperat.</i> pflüge!	k ü n n a, Trog
w á r r a s, Spiess	w a r r a s, Dieb
i s s a, Vater (von Gott zu verstehen),	i s s a, Vater (von Menschen) ³⁰ .

Üldiselt on Hirschhausen nii siin kui järgnevates kirjutistes võrdlemisi alalhoidlikul seisukohal.

Ajakirja samas köites avaldab ka Rosenplänter kirjutise „Vorschäge, die ehstnische Orthographie betreffend“, milles ta samuti pooldab hädavajaliku rõhumärgi tarvitamist³¹.

3. Teataval määral uudseid seisukohti selles küsimuses avaldab keegi tundmatu oma artiklis „Anmerkungen zu Hupel's ehstnischer

²⁹ Masing, Vorschläge, lk. 13.

³⁰ Vrd. Beitr. XIII, lk. 17—20.

³¹ Vrd. Beitr. XIII, lk. 71.

Sprachlehre, 2. Aufl.“, mis ilmus samuti „Beiträge'de“ XIII köites. Kirjutise autor märgib, et sakslane hääldavat kaksikkonsonante jõulise-
malt ja peatuvat enam nende hääldamisel kui eestlane. Eestlane hääld-
davat kuidagi voolavamalt, libisevamalt, pehmemalt. Ta ütleb: „Man
vergleiche zu dem Ende diese drei Wörter: l i n a, die Stadt, *accus. d.*
l i n n a, der Flachs und l i n n a, die Stadt, *acc. (r.)*. In dem ersten wird
das i gedehnt, in dem zweiten kurz, und das nn eilend, im dritten das
i auch kurz, aber das nn mit verweilen oder härter ausgesprochen, so
wie z. B. Minna im Deutschen. Ich würde, um die verschiedene Aus-
sprache der genannten doppelten Buchstaben zu beschreiben, die erstere
die e i l e n d e, und die zweite die v e r w e i l e n d e nennen. Von den
doppelten l, m, n, r und s kommen beide Aussprachen, nur aber der erste
häufiger vor; von dem bb, dd und gg aber gewöhnlicher nur die erste.
Um sie durch Zeichen auszudrücken, könnte man den bisher nur
bei dem nn gebräuchlichen Strich (als:liñna) auch bei den übrigen
Buchstaben anwenden“³².

Nagu sellest selgub, on autor siin märganud juba teataval määral
erinevuse laadi: erinevus ei ole mitte niivõrd rõhus kui hääldamise
kestuses.

Autor püüab veelgi kaugemale minna. Ta katsub koguni reegleid
leida selle kohta, millal üht või teist hääldamist tarvitada. Ta esitab
mõningaid morfoloogilisi vormikategooriaid, milledes on kaksikkonson-
nant „viibivalt“ hääldatav. Nii näiteks esineb pikk kaksikkonsonant
da-infinitiivis (*olla, tulla, pañna, miñna, suñra, mañsa*), olevikus, kus
d on kadunud (*añnan sõnast andma, kañnan, muñran*), käändsõna-
vormides, kus d on kadunud (*and — añni, kild — kiñlu, murd — muñro*)
jne. Sellega on kirjutise autor eelkäijaks Ahrensile, kes sama lähte-
kohta püüab rakendada. Edasi esitab ta, samuti kui eelmised autorid,
tabeleid, kus samakujulist sõna kord tuleb hääldada t õ t t a v a l t, kord
v i i b i v a l t, näit. *willi* 'das Korn', *willi* 'der Blatter'; *sinna* 'du', *sinna*
'dorthin' jne. Lõpuks märgib autor, et eriti välismaalastel olevat seda
tarvis tähele panna, sest muidu võivat tekkida arusaamatusi³³.

4. Ka F. Heller, käsitledes „Beiträge'de“ XV köites ortograafia
küsimusi, rõhutab hääldamisjärase kirjutusviisi vajadust, ja seda eriti
muulaste seisukohast.

³² Seals. lk. 32, 33.

³³ Vrd. seals. lk. 34—36.

Veelgi lähemale kui eelmine autor jõuab tõele F. Heller ka konsonantide pikkuse määramisel. Ta küsib: „Warum und wozu werden überhaupt Consonanten verdoppelt? Nicht, weil sie wirklich doppelt ausgesprochen werden; sondern um anzuzeigen, dass der vorhergehende Vocal hoch ausgesprochen und der Cons. im Sprechen zu dessen Sylbe gezogen werden müsse“³⁴. Kirjutatavat sellepärast *Gewitter*, *munna*, et mitte lugeda *Gewi-ter*, *mun-a*. Ei olevat õige, kui arvata, et võidavat kõnelda ja kuulda *Gewit-ter*, *mun-na*. Mis puutuvat märkimisse, siis võidavat ka vokaalil oleva märgiga konsonantide hääldust märkida, näit. *kótti* 'in den Sack', *múrre* 'Dialekt', *kánna* 'trage', *pöldu* 'ins Feld', *kátla* 'in den Kessel' jne.

5. Üksikasjalisemalt käsitleb konsonantide märkimise küsimust O. W. Masing ka oma järgmises brošüüris „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824). Nagu selgub, on ta siin loobunud oma eelmisest ettepanekust, tarvitada joontega konsonandimärke (läti tähti), ja on liitunud nendega, kes tarvitavad pika hääliku tähistamiseks rõhumärki (nagu Heller, Hirschhausen jt.). Ta rõhutab uuesti eristamistarvet sõnade nagu *wannutama* 'walken' ja *wannutama* 'beedigen', *wallatud* 'gegossen' ja *wallatud* 'die Unartigen' jne. vahel. Ta lausub: „Alle diese neben einander gestellten Wörter sind sich ihrer Bedeutung nach ganz fremd, und in ihrer Aussprache gleich verschieden. Es schiene daher wohl etwas ganz andres als Gleichgültigkeit oder Huldigung des Herkömmlichen zu seyn, wenn man solche Mängel erkennt, und ihnen nicht ab zu helfen geneigt seyn wollte“³⁵. Ta märgib ära isegi juhud, kus rõhumärgi tarvitamine on vajalik. Nii nagu eelmises brošüüris, arvab ta siingi, et seesuguste sõnade nagu *kánna* 'der Hacke' ja *kanna* 'die Henne', *kálla* 'giesse du' ja *kalla* 'der Fisch' vaheline erinevus hääldamisel pole mitte niivõrd konsonantide kvantiteedis kui just esimese silbi rõhus. Seepärast soovitabki ta tarvitada rõhumärki kõikide tähtede puhul (samuti kui Heller), kuigi varemini oli *n* puhul tarvitatud erilist joonega tähte (*kañna*).

Samuti kui eelmises kirjutises, soovitab ta nüüdki tarvitada rõhumärki ka erinevalt hääldatavate, kuid samasuguselt kirjutatavate käänete (peamiselt omastava, osastava ja sisseütleva) eristamiseks. Nii tuleks märkida *metsa* 'des Waldes' ja *métsa* 'in den Wald', *kotti* 'des Sackes' ja *kótti* 'den Sack, in den Sack', *surma* 'des Todes' ja *súrma* 'den Tod,

³⁴ Beitr. XV, lk. 84.

³⁵ O. W. Masing, Beitrag zur Ehstnischen Orthographie, lk. 12.

in den Tod' jne.³⁶. Siin tahaks Masing rõhumärki tarvitada mitte 1. ja 2. välte, vaid 2. ja 3. välte eristamiseks. Viimane ettepanek oli aga sel ajal veel liiga varane. Masingi teravam vastuväitleja Hirschhausen, kes muide rõhumärki juhtudel nagu *källa* 'giesse' ja *mürre* 'der Dialekt' pooldab, leiab, et rõhumärk sõnades nagu *kótti* olevat tarbetu³⁷. Ka ei saa Hirschhausen rahul olla sellega, et Masing soovitas niisugustes sõnades nagu *kánna* rõhumärki, kus üldise traditsiooni kohaselt (isegi piiblis) oli seni tarvitusel joonega ñ (*kañna*)³⁸.

Oma viimases ortograafia kohta avaldatud brošüüris „Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie“ (1827) jääb Masing konsonantide märkimise küsimuses oma endisele seisukohale.

Et see ettepanek teravat vastuvaidlust ei leidnud, on seletatav sellega, et seda eristamistarvet kahesuguselt hääldatavate sõnade vahel oli juba A. Thor Helle päevist alates teravalt tuntud ja et juba piiblisi seda mõningal määral oli rakendatud. Kui see rõhumärkidega märkimisviis möödunud sajandi kirjaviisis siiski mitte üldiseks ei muutunud, siis oli selle põhjuseks vahest asjaolu, et 1) see trükitehniliselt teatavaid raskusi tekitas ja 2) et seda peeti vajalikuks ainult neis sõnades, kus oli karta kaksipidi-mõistmist. Seesuguste sõnade arv ei olnud aga väga suur.

6. Hoopis teravamat poleemikat tekitas Masingi ettepanek järgsilpide konsonantide märkimise kohta. Juba oma esimeses brošüüris (Vorschläge, 1820) leidis Masing, et oleks soovitav, kui saaks kaksikonsonante kirjas vähendada. Ometi ei julgenud ta siin esimese silbi konsonantide märkimisel otsustada üksikkonsonandi kasuks, kuigi ta ütles: „Nach meiner vollkommensten Ueberzeugung, ist in der gegenwärtigen Orthographie die Verdoppelung der Consonanten in der ehstnischen Schreibart, im Durchschnitte in sieben Fällen, wo sie vorkommt, nur einmal nothwendig und am rechten Orte, in den übrigen sechs Fällen aber nicht nur unnöthig, sondern irremachend, z. B. *a r m a s t u s s e*, *i n n i m e s s e*, *o r j a m i s s e*, *k a r t u s s e* u. s. w. Hier zeigt das Beispiel, dass in den aufgeführten Wörtern, so wie in

³⁶ Vrd. Masing, Vorschläge, lk. 15 ja Beitrag, lk. 14.

³⁷ J. J. Hirschhauseni seisukoht on arusaadav, kui silmas pidada, et Hirschhausen oli pärit murdealalt, kus 2. ja 3. välte erinevus puudub.

³⁸ Vrd. Hirschhausen, Ausführliche Anzeige, lk. 7 ja 23, 24.

allen übrigen der Art, die Verdoppelung eine ganz der Aussprache widersprechende orthographische Unrichtigkeit ist: denn der Ton liegt auf der ersten Silbe, und die übrigen sind von ganz gleicher Währung; wozu, und warum dann die Verdoppelung? sie ist nur ein Irremachen des Lesers, weil er errathen muss, ob es der Genetiv oder der Ingressiv sei“³⁹. Nii soovitab Masing tarvitada järgsilpides alati ühekordset konsonanti, seega siis *innimese, jummalakartmata* (mitte: *kartmatta*) jne.

„Beiträge'de“ XV köites käsitleb seda küsimust ka F. Heller, kes täiesti pooldab Masingi seisukohta. Ta esitab selle kohta omapärase reegli, märkides: „Nirgend anders, als zwischen der ersten und zweiten Sylbe eines einzeln oder in Zusammensetzung stehenden Wortes, wenn ein hoher Vocal vorhergeht, werden Consonanten verdoppelt — weil alle folgg. Sylben echt ehstnisch ausgesprochen, so kurz sind und so lauten, dass aller Unterschied zwischen Höhe und Tiefe derselben verschwindet... also: *innimene, mese, armolene, lese*“⁴⁰.

Sedasama küsimust käsitleb üksikasjalisemalt Masing oma teises brošüüris (Beitrag, 1824). Ta leiab siin samuti, et polevat mingit põhjust seda mitte ainult tarbetut, vaid isegi ebaõiget ja eksitavat konsonantide kahendust tarvitada pikemate sõnade käänevormides. Selle märkimisviisiga tahetavat näidata, et järgsilbid on lühikesed ja rõhuta, kuid siin olevat eksitud, sest lihtsõnade järgsilbid olevat kõik rõhuta ja ühepikkused, järgnegu siis vokaalile üks või mitu konsonanti (erandiks olevat võõrnimed, nagu *Tertüllus* jt.). Kui aga teise või kolmanda silbi vokaalile järgnevat kaksikkonsonant, siis tulevat neid konsonante ka eraldi hääldada (s. o. konsonant olevat sel korral pikk) ja neist mitte nii üle libiseda, nagu sõnade *kanna* ja *kalla* (s. o. *kana* ja *kala*) puhul; pealegi puuduvat järgsilpides nende konsonantide ees rõhk, näit. *kárgotellema, rõmostelles* jne.⁴¹

Näitena toob ta sõna *innimmenne*, kus kaht esimest silpi ei võidavat teisiti kirjutada, sest üks neist lõppevat *n*-iga ja teine algavat *n*-iga, ning et *i* olevat rõhuta, siis libisetavat kõnelemisel mõlematest *n*-idest kiiresti üle. Kolmandas silbis aga ei tohtivat see nii olla, sest kui õigesti loetavat, nagu näiteks sõna *kárgotellema*, siis tulevat seda osa enne lugeda nagu adverb *énne* või kui saksa sõnu *Henne, kenne, nenne*. Kui

³⁹ Masing, Vorschläge, lk. 12, 13.

⁴⁰ Beitr. XV, lk. 86.

⁴¹ Vrd. Masing, Beitrag, lk. 21.

keegi võõras seda sõna loeb ja meie kirjaviisi puudusi ei tunne, siis lugevat ta valesti *inniménne*. Pealegi olevat see inkonsekventsus kirjas, sest kirjutatavat ju *hobbone*, mitte aga *hobbonne* ⁴².

Ta läheneb samale küsimusele ka morfoloogia seisukohalt ja leiab samuti, et kaksikkonsonant on siin tarbetu. Kui näiteks mitmuse omastav (*Jummalate*) on moodustatud ainsuse osastava (*Jummalat*) põhjal, kuidas võidakse siis kirjutada *Jummalatte*. Niisama polevat ka ilmaütlevas põhjust kahte *t-d* tarvitada, sest lõpp olevat *-ta* (*Jummala/ta*). Edasi selgitab ta, et *ne-sõnades* omastavas on üks *s* (*innimese*), sisseütlevas aga kaks *ss-i* (*innimesse*), sest selle käände lõpp on *-sse* ⁴³. Ka see näitavat, kui vigane on senine ortograafia.

7. Masingi ettepanek järgsilpide konsonantide kirjutamise kohta leidis teravat vastuseisu. Masingile heideti ette konsekventsuse puudust. Nii tähendab „Beiträge'de“ XVII köites (1825) keegi „tundmatu“ (W. F. Steingrüber), et kui Masing kirjutab *minneminne* asemel *minnemine*, siis peaks ta kirjutama ka *minne* asemel *mine*, kui ta kirjutab *innimesi*, siis peaks ta kirjutama ka *messi* asemel *mesi*, sest need kõlavat täiesti ühteviisi. Ja kui keegi konsekvantne oleks ja kirjutaks *mine*, *minemine*, *mesi*, missuguse ortograafia saaksime siis? Lastagu sõnu nagu *mine*, *minemine* lugeda inimesel, kes eesti keelt ei tunne, kas võidavat neis veel ära tunda õigeid sõnu! ⁴⁴.

Üksikasjalisemalt analüüsib W. F. Steingrüber Masingi ettepanekut oma brošüüris „Bemerkungen über O. W. Masings Beitrag zur ehstnischen Orthographie“ (1826). Ta leiab, et pole õige, nagu oleksid kõik järgsilbid ühesuguse väärtusega (lühikesed). Olevat ära segatud mõistet rõhk ja pikkus. Kuigi rõhk (s. o. pearõhk) olevat esimesel silbil, ei olevat siiski kõik järgsilbid ühesugused oma rõhult ja pikkuselt. Kui kõik järgsilbid oleksid ühesugused lühikesed, siis poleks eesti luules võimalik korrapärane meetrum (vrd. *vännikännē*) ⁴⁵.

Edasi leiab Steingrüber siingi, et kui kirjutada *innimene*, *innimese*, siis võõras lugevat neid kui nimesid *Dorimene*, *Blankenese*. See viiks aga veelgi halvemale hääldamisele kui see, mida Masing kardab (*Puterhenne*, *Ostermesse*). Pealegi polevat Masingil mingit põhjust järeldada, et nii tugevalt tuleks hääldada, sest kui esimeses silbis on kahesugune

⁴² Vrd. seals. lk. 22.

⁴³ Vrd. seals. lk. 27, 28.

⁴⁴ Vrd. Beitr. XVII, lk. 24, 25.

⁴⁵ Vrd. W. F. Steingrüber, Bemerkungen über O. W. Masings Beitrag zur ehstnischen Orthographie, lk. 11—14.

võimalus, viibiv ja tõttav hääldamine (*kánna, kanná*), miks siis peaks järgsilpides *innimesse* 'des Menschen' kõlama kui *innimésse* 'in den Menschen' ⁴⁶. Ei olevat peale rõhu mingit erinevust kahe silbipaari hääldamise vahel sõnas *minneminne*. Masingi ettepanekud raskendavat lugemist. Kui kirjutatavat *Jummálate*, siis võidavat siin viimaseid silpe lugeda samuti kui sõnas *Jubilate*. Steingrüber teeb järelduse, et iga ortograafia puhul peab hääldamist jälgima ja et ei tule uut ortograafiat tarvitada, kui see uus ei kindlusta täiel määral õiget hääldamist ja kui ka vana järgi võidakse õigesti hääldada.

8. Hoopis teravam on toonilt J. J. Hirschhausen oma brošüüris „Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing“ (1827). Ta küsib kõigepealt, kas on Masingi poolt esitatud ortograafilised muudatused üldse nii vajalikud, et ilma nendeta mingit õiget, nõuetele vastavat eesti kirja ei saa kirjutada. Kas on ettepanekud ka küllaldaselt põhjendatud? Ja kas on üksikisikul üldse õigust kirja, mis seesugusel kujul enam kui sajandi jooksul rahvale omaseks on saanud, oma heaksarvamise järgi muuta? ⁴⁷. Eriti pahandab teda Masingi ettepanek tarvitada järgsilpides ühekordset konsonanti. Ta leiab, et Masingi väited praeguse kirjaviisi puudulikkuse kohta ei pea paika, sest kui keegi kirjutaks *innimeñne*, siis tuleks sõna valesti lugeda, mitte aga siis, kui kirjutatakse *innimenne*. Hirschhausen arvab, et kui kirjutada *innimene*, siis kolmandat silpi hääldatavat venelaslikult (nii nagu venelane ütlevat: Te-re, te-re ki-la-mees!). Kui Masing tahtvat venepärast hääldamist järgida, siis ta pidavat kirjutama *inimene*. Ta avaldab koguni kahtlust, kas Masingi ettepanekus ei ole teataval määral vene mõju, sest Masing ise olevat ju sündinud Eesti piirimail ⁴⁸.

Mis puutub *ne*-sõnadesse, siis vastavat sõnades nagu *tassane*, *rojane -ne* hääldamisele ja olevat õige, mitte aga sõnades, nagu *armolinne*, *iggawenne* (*-linne-*, *-enne-* sõnad) ⁴⁹. Käänevormide küsimuses pole Hirschhausen nii kindel: ta leiab, et kui ilmaütleva lõpp *-ta* noomenile liitub, siis tulevat tarvitada üht *t-d* (*rahhata*, *jummalata*), kui aga infinitiivile, siis tekkivat adverb ja sel puhul tulevat

⁴⁶ Vrd. Steingrüber, Bemerkungen, lk. 26, 27.

⁴⁷ Vrd. J. Hirschhausen, Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing, lk. 6.

⁴⁸ Vrd. seals. lk. 31, 32.

⁴⁹ Vrd. seals. lk. 34, 35.

kahte *t*-d tarvitada (*lomatta, luggematta*). Pärís õigesti märgib Hirschhausen, et sõnas *minnematta* olevat ka eelviimasel silbil teatav rõhk. Mitmuse omastavas olevat ilma rõhuta raske hääldada (mitte: *wännēmätälē*) ja sellepärast tulevat siingi kirjutada kaksikkonsonant. Pealegi tulevat järgsilpide konsonantide märkimisel ka prosoodiline külg arvesse ⁵⁰.

9. Arvustajatele (eriti Steingrüberile) vastab Masing oma kolmandas brošüüris „Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie“ (1827). Masing kordab siin oma endisi seisukohti. Eriti rõhutab ta, et kui tarvitatakse *waggane, abbita*, siis tuleb tarvitada ka *pissukene, Jummalata*. Ta täpsustab oma seisukohta, märkides, et kuna rõhk esimesel silbil püsib, siis ei saa lugeda (peale sisseütleva) *innimēne*, vaid *innimēnē*. Sisseütlevas aga polevat märki vaja, sest omastava lõpul on *-se*, sisseütleva lõpul aga *-sse*. Märk olevat seal vajalik, kus teisi märkimisvõimalusi pole, näit. *rotti* — *rötti*, jne. ⁵¹. Teiste sõnadega — Masing märgib sellega, et eesti keeles kolmandas silbis ei esine lihtsõnades pikka vokaali ja seetõttu on siin võimalik kasutada ühte konsonandimärki, ilma et sel puhul eelnevat vokaali tarvitseks pikalt hääldada, esimeses silbis aga ei saa ühekordset konsonandimärki kasutada, sest sel puhul tuleks eelmine vokaal pikalt hääldada.

Eriti pahandab Masingit väide, nagu ei oskaks tema eristada sõna rõhku ja prosoodilist pikkust. Ta polevat tahtnud käsitleda prosoodiat, kuid olevat selge, et järgsilbid olevat ühesuguse pikkusega. Kõnes olevat *innimēnē*, värsis aga võivat olla kvantiteet teine, näit. *innimēnē*, *innimēnē* jne. Ta püüab seda näidete varal tõestada ⁵² ja lisab lõpuks näidetele ühe meetrilise „pisikatse“, milles avaldub täiel määral tema keeleline iseteadvus.

„Woi! mo wanna weljekene
mis sa tullid waidlema! —
énne kui sa weel ei teadnud
kele põhja arwata.

⁵⁰ Vrd. seals. lk. 36—40.

⁵¹ Vrd. O. W. Masing, Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie erschienenen Bemerkungen, lk. 46.

⁵² Vrd. O. W. Masing, Beleuchtung, lk. 19—26.

Waat! seält kõik need tüllid tõuswad,
seält need kissad tulleswad,
seält, et põhja käes ei olle,
ning siis kõik weel eksiwad.

Agga, põhja kätte leida,
se ei olle õlpus töö,
seal on pitka waewa jures
mis ei taha surem hulk.

Sellepärrast waidleb temma
kidab wanna eksimist;
tahhab wanna peäle jäda,
et tal polleks tusklemist.

Seiske rahhul teie wannad!
teisse ma ei putugi,
teie keel jäeb teie ommaks
ei se ennam parrane.

Sest siis pallun: antke assu!
ärge tulge seggama
Kui ma õppijatel näitan,
mis teil kõigil teadmata⁵³.

10. Lõpuks olgu peatatud veel pika vokaaliga lõppevate sõnade märkimisel, kus tol ajal valitses ka teatav ebakindlus. Vana kirjaviisi kohaselt märgiti pikk vokaal lahtises silbis ühekordse tähega (vrd. eespool lk. 5), kuid juba XVIII sajandil oli siin tekkinud kõikuvusi (vrd. Arveliuse kirjaviisi, lk. 6 eespool), nii et Rosenplänter koguni soovitas teatavates sõnades tarvitada kahte vokaalimärki (vrd. eespool lk. 10). Oma grammatika teises trükis (1818) nõuab Hupel järjekindlust ja ütleb, et sõnad, nagu *wee*, *kuune*, tulevat ühe vokaaliga märkida (*we*, *kuue*), sest ainult siis, kui need kaks vokaali kuuluvad eri silpidesse või kui olevat eri sõnade kirjapildi kokkusattumist karta, võidavat kirjutada niisuguseid sõnu erandlikult kahe vokaaliga⁵⁴. Hupeli grammatika arvustaja aga märgib XIII „Beiträge'de“ köites (1821), et nii

⁵³ Masing, Beleuchtung, lk. 24—26.

⁵⁴ Vrd. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, 1818, lk. 10.

sugustes sõnades, nagu *wessi, messi*, tulevat omastav siiski kahe vokaaliga kirjutada, sest ei võivat ometi kahesilbisest sõnast omastav olla ühesilbiline, pealegi kui ka teistel seda laadi sõnadel on omastava lõpul *-e* (*jõggi — jõe*). Olevat isegi küsitav, kas siin mitte kahte silpi pole, sest sel puhul, kui konsonant järgneb, olevat need sõnad kindlasti kahe-silbised (*weest*). Sõnad *lu, su, pu* kirjutab arvustaja ühe vokaaliga, aga *luggu — luu, suggu — suu* eristamistarbe pärast kahe vokaaliga ⁵⁵.

Masing oma teises brošüüris (Beitrag, 1824) esineb vokaalide suhtes uudse seisukohaga, märkides, et vokaalidel on kolmesugune pikkus. Täishäälikud võivad olla kas pikad (gedehnte), keskmised (mittlere) või lühikesed (kurze). Pikad vokaalid märgitavat kahekordse tähega. Nii tarvitavat seda kõikides ühesilbiste sõnade käänetes, mis lõpevad täishäälikuga, näit. *so*, gen. *soo*; *su*, gen. *suu*; *ku*, gen. *kuu*; *ma*, gen. *maa*; *te*, gen. *tee*, ja nõnda kõikides käänetes. Täishäälikute *ä, ö, ü* puhul aga tulevat omastavas pikendusmärk *e* lisaks: *pä*, gen. *päe*; *tö*, gen. *töe*; keskmine vokaal esinevat sõnades nagu *kela, tule, tuli* jne. ja märgitavat ühe tähega ⁵⁶.

On arusaadav, et see Masingi ebajärjekindel ja hääldamise seisukohalt põhjendamata ettepanek tekitas vastuväiteid. Nii leiab Steingrüber oma brošüüris, et ka omastavas tulevat ühte vokaalimärki tarvitada, sest ei olevat selge, miks omastavat kahe vokaaliga kirjutada ⁵⁷. Hirschhausen oma raamatukeses leiab samuti, et polevat alust nõuda *so, su, ku* jne. kirjutamist omastavas *soo, suu, kuu* kujul, sest häälduses polevat erinevust; veelgi vähem tohitavat nõuda, et kirjutataks nii ka teistes käänetes: *maale, suule* jne. Sellega eksitavat eesti ortograafia põhireeglite vastu ⁵⁸.

Kumbki vastuvaidleja pole aga rahul sellega, et Masing on julgenud kõnelda täishäälikute kolmesugusest pikkusest: juba kujunenud keelte prosodia rahuldavat vokaalide jaotusega pikkadeks ja lühikesteks, miks tegevat Masing siis veel vahet enam ja vähem pikkade vahel. Kui Hirschhausen võrdleb Masingi keskmisi vokaale sõnus *kela, tule* ja pikki sõnus *sule, male* (Masingi kirjaviisis: *suule, maale*), siis ei märka ta siin mingit vahet ⁵⁹. Lõpuks lausub ta, et isegi juhul, kui

⁵⁵ Vrd. Beitr. XIII, lk. 29—31.

⁵⁶ Vrd. O. W. Masing, Beitrag, lk. 6, 7.

⁵⁷ Vrd. Steingrüber, Bemerkungen, lk. 10.

⁵⁸ Vrd. Hirschhausen, Ausführliche Anzeige, lk. 12.

⁵⁹ Murdealal (Kuu, Jõe), kus Hirschhausen töötas, seda vahet 2. ja 3. välte vahel ei esine. Vrd. eesp. lk. 15.

peaks leiduma seesugune keskmine vokaal, polevat siiski sellised subtiliteedid kohased ortograafia aluseks rahvale, kellel puudub igasugune teaduslik haridus ⁶⁰.

Nagu selgub, põhjendatakse kõikuvusi pika vokaali märkimisel osalt morfoloogiliste kaalutlustega (näit. gen. *wee*), osalt eristamistarbega (*tee*, kuid *te*), osalt aga oletatava erineva hääldamisega. Väitis ju Masing, et nimetavas on seda tüüpi sõnade vokaal keskmise pikkusega, omastavas aga pikk ⁶¹. Tõeliselt on aga kalduvus tarvitada siin kahte tähte lahtise silbi vokaali märkimiseks tingitud arvatavasti sellest, et samade sõnade teistes käändevormides (näit. *maal*, *maalt*, *maas*) kirjutati pikk vokaal kahekordselt.

11. Kuigi ortograafiliste küsimuste esimesteks esiletõstjateks on saksa soost estofiilid, muutuvad kirjaviisi-küsimused päevaküsimusteks alles Masingi vastavate brošüüride tõttu. Suhtumine Masingisse ja tema ettepanekuisse on kahesugune: ühed (näit. Rosenplänter, Heller) pooldavad Masingit ja püüavad tema seisukohti jõudumööda kaitsta, teised aga (Steingrüber, Hirschhausen) näevad Masingi ettepanekuis ohtu senisele kirjaviisile ja püüavad seda kõigest jõust kõrvaldada. Kõige vähem vastuseisu leiab Masingi ettepanek rõhumärgi tarvituselevõtu kohta, mida oli ka juba enne Masingit soovitatud. Ehk küll Masing päris õigesti ei taibanud, et erinevus neis sõnades (*lina* — *linna*) on mitte niivõrd rõhus kui vältes, märkas ta ometi, et seda märki on võimalik kasutada ka seal, kus teised seda enne ei olnud soovitanud, nimelt sõnade eri käänete eristamiseks (*metsa* — *métsa*), seega siis õieti välde märkimiseks.

Selleaegse ortograafia seisukohalt kõige vähem oli põhjendatud Masingi ettepanek kirjutada pikka vokaali kaheli ka neis käändeis, kus silp on lahtine (*maale*, *suuga*). Masingi vastastel oli täielik õigus pidada ettepanekut alusetuks, sest järjekindel olles oleks Masing pidanud ka nimetavas neis sõnades (*maa*, *puu*) kirjutama kaks vokaali. Ja mitte ainult selles sõnatüübis, vaid ka teistes, kus lahtises silbis esineb ülipikk vokaal, oleks tulnud seda järjekindlalt kirjutada kahekordselt. Masing märkab ka ise, et näiteks sõnad *looma*, *jooma*, *pooma*, *looja*, *jooja*, *pooja* tuleks kahe vokaaliga kirjutada, sest nad hääldatakse väga pikalt (sehr gedehnt), kuid ta kardab, et see uuendus teeks liigseid raskusi, ja soovib sellepärast siin tarvitada rõhumärki, näit.

⁶⁰ Vrd. Hirschhausen, Ausführliche Anzeige, lk. 13, 14.

⁶¹ Vrd. Masing, Beleuchtung, lk. 17.

poja 'der Henker', kuid *poja* 'des Sohnes' ⁶². Ebajärjekindluse tõttu jääb aga ettepanek poolikuks ja ei leia küllaldast poolehoidu.

Kõige enam vastuseisu, nagu eespool märgitud, tekitab aga kolmas ettepanek, milles ta soovitas kaasrõhulise silbi järel kirjutada konsonanti ühekordselt. Seegi oli selge samm uue kirjaviisi poole, kuid jällegi polnud see küllalt hästi põhjendatud. Masing ei taibanud kaasrõhu olemasolu ja ei eristanud rõhku vältest. Oli sellepärast põhjust Masingi vastastel nuriseda järjekindlusetuse üle ja pidada ta ettepanekut ebakonsekventseks. Huvitav on seejuures märkida, et Masingile tehti samu etteheiteid, mida tegid hiljemini vana kirjaviisi pooldajad uuele kirjaviiisile (ühekordsele konsonandile eelnevat vokaali tulevat hääldada pikalt, selles avalduvat vene mõju jne.).

Täiesti õigesti on iseloomustanud Wiedemann Masingit, kui ta ütleb: „Masing war ein trefflicher Praktiker, der die Sprache zu handhaben verstand wie keiner vor ihm und wenige nach ihm, aber er war ein schlechter Theoretiker... In dem, was er als Mängel der bisherigen Orthographie bezeichnet, muss man ihm fast überall Recht geben, aber die Rechtfertigung seiner Neuerungen gegenüber den Gegnern derselben ist sehr schwach“ ⁶³.

Kuigi Masing kirjaviisi alal oli otsija, kuigi ta ei leidnud alati kindlaid aluseid, kuigi ta lähtekohad polnud tihti selged, ometi oli õige see suund, milles ta kirjaviisi juhtis, oli õige see tendents, mille kohaselt ta keelt arendas. Suurel määral on see ju tema teene, et vabaneti eesti kirjaviisi alal senisest tardunud olukorrast, et hakati teravamalt tunnetama senise kirjaviisi puudusi. Ei taibanud ju enamik tema-aegseid ja paljud hilisemadki saksa soost eesti keele uurijad, et eesti keel võiks olla välteliselt midagi hoopis erinevat lääne-euroopa keeltest (samuti kui nad algul ei taibanud ka õ-hääliku olemasolu eesti keeles). Masing oli see, kes esimesena teravamalt esitas välted, kuigi ta ainult vokaalide puhul selgesti kõneles häälikute erisugusest kvantiteedist. Seni märgati vahet ainult lühikese ja pika hääliku vahel, kuid isegi seda ei saadud alati kirjas märkida (*kalla, kanna*). Masing nõuab mitte ainult 1. ja 2. välte eristamist kirjas, vaid isegi 2. ja 3. välte erinevat märkimist. Nii soovitas ta eristada sõnu, nagu:

tule — suule,

rotti — rötti,

⁶² Vrd. Masing, Beitrag, lk. 15.

⁶³ Wiedemann, Grammatik, lk. 35.

passi — pässi,
talli — tälli,
metsa — métsa,
kõrtsi — kõrtsi jne.

Oma uuendustes on Masing kindel ja järeleandmatu. Ta on teadlik, et ta keelt paremini tunneb kui teised tema-aegsed saksa soost keelemehed, ja sellepärast suhtubki ta nendesse teatava üleolekuga (vrd, eespool-esitatud luuletist lk. 19).

Praktiliselt tarvitas Masing oma uuendusi kõigepealt ise. Oma märkide tarvituselevõttu põhjendab ta 1825. a. „Marahwa Näddala-Lehhe“ eessõnas, kus ta lausub: „Mõnned on meie keelt tahtnud sandiks ja hülluks laita: ühhed ütlevad sedda meie enneste lodud ja tehtud ollewad, kennest ei saks egga tallopoeg tarkust jõua sada; tõised laidawad tedda Tarto keleks, mis agga ühhes ehk tõises maa nurgas peab rägutama ja mõistetama. Weel tõised on sellepärrast pahha melelised, et meie mõnned ued kirjatähhed ja märgid olleme prugitawaks wõtnud; ning et mõnned sõnnad tõisiti olleme hakkand kirjutama, kuidaneid tännini trükkiti ja kirjutati, et innimesed kele põhja weel polnud kättesanud, ning siis ka weel ei teadnud, mis kõnnes ja kirjas tõesti õige, ehk mitte õige pididi ollema: sellepärrast kirjutasid ja räkisid nemmad siis ka makeelt kuidaga juhtus, egga õskand muud, kui agga wanna eksitawad jälgi mõda käia“⁶⁴.

Kogu see eespoolvaadeldud võitlus on eelmänguks järgnevale suuremale kirjaviisi-lahingule, mis tekib alles 40-ndais aastais ja keeb kuni sajandi kolmanda veerandi lõpuni. O. W. Masing oma mõneti uuele kirjaviisile lähenevate ettepanekutega on esimeseks pioneeriks sel alal.

IV. Kirjaviisi-küsimusi õpetatud Eesti Seltsis.

1. Möödunud sajandi 30-ndail aastail soigub keeleline tegevus. See on tingitud peamiselt sellest, et vanem estofiilide põlve tegelaskond jääb kord-korralt ikka hõredamaks. Nii surevad üksteise järel eelmisel aastakümnel teotsenud keelemehed. Aastal 1832 suleb oma silmad O. W. Masing, temale järgnevad 1834. a. W. F. Steingrüber ja 1837. a. J. J. Hirschhausen. Ka selleaegne keeleline ajakiri, Rosenplänteri „Beiträge“ katkestab 1832. a. kaastöö puudusel ilmumise. Nii tekib teatav vaheaeg kirjaviisi-küsimuste käsitluses.

⁶⁴ O. W. Masing, Marahwa Näddala-Leht 1825, lk. 3.

See seisak on seoses vaimuelu üldise pidurdumisega tollel aja-
järgul. Lääne-euroopalise haridusega vanemad estofiilid olid tegevus-
väljalt taandunud, uut kultuuritahtelist põlvkonda polnud aga veel
küllaldasel määral sirgunud. Sügavat ja tõsist huvi eesti keele ja kir-
janduse vastu tundsid ainult üksikud eesti päritoluga haritlased, kelle-
dega liitusid ka ülikooliringidest saksa soost asjahuvilised. Nii tekkis
1838. a. peamiselt Faehlmanni algatusel Õpetatud Eesti Selts, kes oma
ülesandeks seadis muu kõrval ka eesti keele uurimise⁶⁵.

2. Õpetatud Eesti Seltsi esialgne tegevus tõi siiski vähe uut eesti
keele kirjaviisi küsimuste alal. Vähemalt konkreetsete ettepanekuteni,
mis oleksid üldist kirjaviisi mõjustanud, algul veel ei jõutud.

Juba seltsi algusaastail näib Faehlmanni eesti kirjaviisi südamel
olevat. Nähtavasti teeb ta isegi mõningaid katseid kirjutada mingis
uues kirjaviisis, nagu seda võib järeldada Kreutzwaldi kirjast temale
1. juunil 1839. Kreutzwald kirjutab: „Sinno andsik, utwärki Ortho-
graphia on immelinne ja naljakas kül, misga Ma-kele kirja nago tõlpiks
teed, kui keik ülleliigsed sõnna pokstawid wälja rokid; agga kes Jum-
mal teab, kas rahwa agganast leiwa-pallukest söma õppinud kõhhule
ni äkkitselt selgem uutse-seppik akkab maitsema? Et ma kül sinno
uendamisse-waimo immeks pannes kidan, siiski ei ussaldama ni järsko
sinno jälgede sisse astuda, enne kui te-radda natukene laiemaks sab
tallatud“⁶⁶. Kreutzwald arvab, et sel korral, kui eesti keele esimesed
kirjutajad poleks muulased olnud, oleks eesti keelt hakatud nii kirju-
tama, nagu Faehlmann näitab. Ühtlasi soovib ta Faehlmanni „omma
ettewõetud kirjawisi parrandamisse“ Õpetatud Eesti Seltsile esitada, et
kuulda, mis seal sellest arvatakse. Kirja lõpul märgib Kreutzwald:
„Niisammoti on tarwis sõnna-keskel ülleliialist hh pruki wähhentada,
sest et siin üks h sedda samma teeb, mis Saksa-keele ch teeb. Teised
t o b l i t i - k o n s o n a n t i d wõiks, kus neid ülleliialt leida, aega möda
wälja kangotada“⁶⁷.

Nagu sellest kirjast selgub, on Faehlmann juba nüüd kirjutanud
mingis uuendatud kirjaviisis. Kahjuks ei ole Faehlmanni kiri säilinud,
nii et meie ei tea, missugune see esialgne Faehlmanni ortograafia oli.
Kreutzwaldi kirja põhjal on aga põhjust arvata, et see uuele kirjaviisile
lähem oli kui tema hilisem kirjaviis, sest siin kõneldakse paljude kak-
sikkonsonantide ärajätmisest.

⁶⁵ Vrd. M. Lepik, Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. EKirj.
1938, lk. 55 jj.

⁶⁶ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, toimetanud M. Lepik, lk. 3.

⁶⁷ Seals. lk. 5.

Samuti kui Faehlmanni, huvitab ka Kreutzwaldi kirjaviisi. 1841. a. märtsikuus esineb Kreutzwald õES-i koosolekul ettekandega „Ueber den Zweck der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zur Beförderung der Sprache und Litteratur der Esthen“, milles ta teeb ettepaneku kindlaks määrata eesti õigekirja. Eesti ortograafia fikseerimiseks valitigi 9-liikmeline komisjon, kuhu peale teiste kuulusid ka Faehlmann, Kreutzwald, Heller ja Jürgenson. See komisjon pidi augustikuu koosolekul aru andma oma tegevusest. Nagu Kreutzwald oma kirjas Faehlmannile märgib, toimus paar nõupidamist kirjaviisi üle ja seejärel hääbus komisjoni tegevus. Pealegi suri üks komisjoni aktiivsemaid liikmeid, nimelt D. H. Jürgenson. Komisjoni töö tulemustest ei ole midagi lähemalt teada ⁶⁸.

Arvatavasti õES-i algusaastaist on pärit ka E. Ahrensi käsikiri „Versuch, die orthoepischen zeichen Masings, durch Zurückführung der Ehstnischen Aussprache auf ihre Gesetze, entbehrlich zu machen“ ⁶⁹. Ahrens leiab siin, et eestlane ei vaja näit. Masingi poolt soovitatud rõhumärki; seda olevat vaja ainult muulasele. Nagu juba „Beiträge'des“ (XIII) keegi tundmatu oli soovitanud vormikategoriate põhjal määrata, millal hääldatakse kaksikkonsonant tugevasti, nii püüab ka Ahrens selgitada, millal *ll*, *mm*, *nn*, *rr* on pehme (s. o. lühike), millal kõva (s. o. pikk), näit: *kel*, *kella*.

3. Et õES-i poolt valitud õigekirja-komisjoni töö tulemusi ei andnud, siis asub Faehlmann ise ortograafia-küsimuste lahendamisele. 1843. a. algul koostabki Faehlmann vastava käsikirja ⁷⁰, kutsub seltsi liikmed koostöole kirjaviisi fikseerimisel ja esitab aprillikuu koosolekul oma töö eesti keele ortograafiast koosolijaile kaalumiseks ⁷¹. Ta ise märgib oma kirjas Kreutzwaldile, et ta ettepanekud olevat koosolijaile meeldinud. Olevat otsustatud tema ettepanekuid lasta ringelda keeletundjate hulgas märkmete tegemiseks.

Trükki jõudis see Faehlmanni kirjutis „Ueber estnische Orthographie“ aga alles peale tema surma, nimelt a. 1852 (Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft, II, 4). Põhjuseks, miks Faehlmanni kirjutis enne ei ilmunud, oli arvatavasti asjaolu, et tema ise hakkas kahtlema oma ortograafias. Sellest aga hiljem.

⁶⁸ Vrd. FKrKv, lk. 21, 23 ja 24; Inland 1841, vg. 208; A. Raun, õES-i 100-aastasest tööst, EK 1937, lk. 202.

⁶⁹ õES-i käsikirjade kogu M A 171: 12.

⁷⁰ Vrd. F Kr Kv, lk. 29, 33.

⁷¹ Vrd. A. Raun, EK 1937, lk. 202.

Missugused olid siis Faehlmanni ettepanekud? Lühidalt võiks neid järgmiselt kokku võtta. Vokaalide märkimisel soovitab ta vana kirjaviisi juurde jääda, kuigi sel puhul üks ja sama sõna tuleb mitmeti kirjutada, näit. *keel, kele, keelt* jne. Kreutzwaldi poolt soovitatud pikusmärki (*ōl, ōle, ōlt, kās, kāne, kānt*) ta ei poolda, sest siis tõuseks märkide arv liiga suureks⁷². Konsonantide märkimisel peab ka tema vana kirjaviisi suurimaks puuduseks võimatust eristada „teravaid lahus-hääldatavaid“ ja „pehmeid voolavalt hääldatavaid“ kaksikkonsonante. Ta leiab, et *k, t, p* esinevad alati teravalt, *b, d, g, h, j* ja *w* alati voolavalt. Eristamistarve esineb seega *l, m, n, r* ja *s* puhul. Siin soovitab ta tarvitada teravalt (s. o. pikalt) hääldatavate kaksikkonsonantide puhul märke *mm, nn, rr, sj* ja *lj*. Et eestlane lauldes ja pikaldases kõnes pehmet kaksikkonsonanti (s. o. lühikest) nii hääldab, nagu kuuluks see ainult järgmise silbi juurde (mi-no ke-na e-ma-ke-ne), siis soovitab ta pehmeid ja voolavaid konsonante märkida järgnevalt: *m̄, n̄, rr, ss* ja *ll*, seega siis: *kum̄n* 'Lichtschein' ja *kumma* 'welches von beiden' *kañā* 'das Huhn' ja *kanna* 'trage', *warras* 'Dieb' ja *warras* 'Spiess', *kassi* 'fege' ja *kasji* 'der Katze', *kalla* 'Fisch' ja *kalla* 'giesse'⁷³.

Kaasuste eristamiseks ei soovita Faehlmann rõhumärki panna esimesele, vaid teisele silbile, sest esimene silp on alati rõhutatud, seega siis: *teggi kotti* 'machte einen Sack', *teggi kotti* 'arbeitete am Sack', *oinas* 'Hammel', *oinás* 'im Hammel' jne.⁷⁴

Järgsilpide konsonantide kirjutamise kohta arvab Faehlmann õigesti, et mitte kõik silbid pole ühtlase rõhuga, vaid peale pearõhu on veel nn. sekundaarne rõhk, mis on harilikult 3. või 5. silbil, sest eesti keelel olevat trohheiline rütm: *īīmēne*. Et aga sõnade käänamisel sama lõppu rõhuolude tõttu peaks kord ühe, kord kahe tähega (*rak-kule — kirrikulle — amarikkule*) kirjutama, siis soovitab Faehlmann lihtsuse pärast alati lõpud kirjutada ühe tähega⁷⁵.

Kui jälgida Faehlmanni ettepanekuid, siis selgub, et nad on küll paremini põhjendatud kui Masingi omad, kuid sisuliselt satuvad peaaegu täiel määral Masingi omadega kokku. Trükitehniliselt tekitasid raskusi uued märgid, näit. *l̄*. Kõne märkimise seisukohalt pole Faehlmanni ortograafia (kui kõiki märke rakendada) halvem kui meie uus

⁷² Vrd. Faehlmann, Ueber estnische Orthographie, VhCEG, II, 4, lk. 58.

⁷³ Vrd. seals. lk. 61.

⁷⁴ Vrd. seals. lk. 63, 64.

⁷⁵ Vrd. seals. lk. 69, 70.

kirjaviisi. Faehlmann on osanud vana kirjaviisi raskemaid puudusi kõrvaldada, ilma et tal oleks tarvitsenud vanast loobuda.

Oma kirjutise lõpul selgitabki Faehlmann oma ortograafia ja Ahrensi kirjaviisi suhteid ⁷⁶.

Ta leiab, et soome kirjaviis ei vastavat hääldamisele ja olevat puudulik. Teataval määral üleolevalt märgib ta: „Aus diesem Chaos von Schriftverwirrung hat Ahrens ein paar Sätze herausgegriffen, um sie zum Heil der estnischen Orthographie anzuwenden: 1) den langen Vocal immer und unter allen Umständen doppelt zu schreiben, den kurzen immer einfach; 2) nach einem kurzen Vocal die Doppelconsonanten einfach zu schreiben“.

Edasi lausub ta: „Hierdurch werden 4 Fragen veranlasst: 1) bringt diese Schreibart räumlichen Vortheil? 2) ist sie der Aussprache adäquater? 3) lässt sie sich nach den grammatischen Grundsätzen vertheidigen? 4) lässt sie sich consequent durchführen?

Leider muss man auf alle 4 Fragen mit Nein antworten, denn *ad* 1) was man durch das Einfachschreiben der Doppelconsonanten gewinnt, büsst man durch das Doppeltschreiben aller langen Vocale wieder ein. *ad* 2) Die Doppelconsonanten hört man in der Aussprache deutlich doppelt. *ad* 4) die starren *Doppelliquidae* müssen dennoch nach einem kurzen Vocal doppelt geschrieben werden, während die doppelten *mutae* einfach geschrieben werden: aken, lepima, latikas (unser akken, leppima, lattikas); dagegen man kalli (unser kalli), kumma, linna, murre (unser murre), kassi (unser kasji) schreiben muss, um sie von kali, kuma, lina, mure, kasi (unser kalli, ku \bar{m} a, li \bar{n} a murre, kassi) zu unterscheiden. *ad* 3) Starre und zusammenfließende *Doppelliquida* entstehen in Fällen durch Stammflexion auf ganz analoge Weise: wald — walla und kard — karra, ölg — ölle und arg — arra“ ⁷⁷.

4. Faehlmanni kirjaviisi oli mõeldud kõigepealt ÕES-i väljaannete keele ühtlustamiseks. Faehlmann püüabki seda rakendada Seltsi väljaannetes, eelkõige Seltsi poolt toimetatud kalendrites. Nii on „Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1844 Ajastaja päle“ kirjutatud enam-vähem Faehlmanni ortograafia kohaselt (*wañal ajjal, õma kõñet, nälguse kibbedusses* jne. F. K. kirjutises „Surm ja teña abbimehed“). Samuti on „Ma-rahwa Kassuliñe Kalender“ 1845. a. kirjutatud Faehlmanni

⁷⁶ Nähtavasti on see osa veidi hiljemini, arvatavasti 1844. a. kirjutatud, sest Ahrensi ettepanekud ja Schüdlöffeli raamat said tuttavaks alles 1844. a. algul.

⁷⁷ Faehlmann, VhGEC, II, 4, lk. 70, 71.

kirjaviisis, kuigi mitte päris järjekindlalt (näit. *sõñast, usso*, kuid ka *wanna*; Kreutzwaldi toimetusel). Nähtavasti pole ka trükitehnilistel põhjustel täiel määral võimalik Faehlmanni kirjaviisi rakendada, sest puuduvad kahesugused *l*- ja *r*-tähed. Isegi Kreutzwald, kes keeleküsimustes peab Faehlmanni autoriteediks ja püüab teda järgida, kurdab 1843. a. augustis, et „kirja tähhe seädmine utwärgi jone järrel on mul weel wägga raske; wanna wiis on otsegu pärris, pat sõrme ja sulle sees ja sabbaga l (l) ei olle mul weel selge“⁷⁸.

Mõnesuguste kõikuvustega püüti Faehlmanni kirjaviisi kasutada ka järgnevail aastail ÕES-i väljaandeis, aga samuti ka teistes trükiseis. Üldiselt oli Faehlmanni kirjaviisi 40- ja 50-ndail aastail tarvitusel mitmesuguseis teoseis (näit. „Tallorahwa kulutajas“, „Eesti rahwa Kalendris“ jm.).

Faehlmanni kirjaviisi on samuti kui Masingi omagi vana kirjaviisi teisendiks.

5. Vana kirjaviisi parandamise küsimustest kõneles ÕES-i koosolekul veel praost Heller, kes juba „Beiträge'des“ oli kirjaviisi-küsimusi käsitlenud (vrd. eespool lk. 13). Ta esineb 1847. a. kahel koosolekul ettekandega „Ueber die Verdoppelung und Vereinfachung der Konsonanten zwischen Vokalen in der Ehstnischen Schrift“. Nagu Reinthal ÕES-i tegevuse ülevaates märgib, olevat Heller väitnud, et kahendus sõltub eelneva vokaali kõrgest hääldusest ja ühekordne kirjutamine eelneva vokaali madalast hääldamisest⁷⁹. Siit selgub, et Heller on edasi arendanud oma 25 a. eest „Beiträge'des“ esitatud kaalutlusi. Tema isikupäraseid seisukohti aga ei pooldata, sest — nagu Reinthal märgib — teised kuulajad polevat kuidagi suutnud eristada neid vokaalide kõrge ja madala häälduse vahesid esitatud näiteis.

Ka Faehlmann suhtub pilklikult Helli ettepanekuisse⁸⁰. Ta saadab need arvustamiseks Kreutzwaldile ja esitab veel sama aasta juunis Kreutzwaldi arvustavad märkused koosolekule.

V. Uue kirjaviisi tekkimine ja esialgne levimine.

1. Rosenplänteri „Beiträge'de“ asutamisega muutus suhtumine eesti keelesse. Nagu eespool märgitud, hakati nüüd keeleküsimuste otsustamisel lähtuma rahvakeelest. Kuid muutus ka üldine keeleline

⁷⁸ FKrkv, lk. 41.

⁷⁹ Vrd. VhGEG II, 4, lk. 95; ka A. Raun, EK 1937, lk. 203.

⁸⁰ Vrd. FKrkv, lk. 113.

orientatsioon. Kui meie varasemad grammatikud olid keele- ja eriti kirjaviisi-küsimuste lahendamisel lähtunud saksa keelest (näit. kas kirjutada *leht* või *lecht* jne.), siis nüüd märgatakse, et eesti keele küsimuste lahendusel võiks suureks toeks olla soome keel. Rosenplänter märgib „Beiträge'de“ III köites (1814), et kui eesti keelele läheb uusi sõnu vaja, siis tuleks neid tuua soome keelest, sest „Es ist die Mutter aller ehstnischen Dialecte, die finnische Sprache. Wo also Wörter fehlen, da wird es besser sein, sie von dem eigenen Stamme, dem finnischen, als aus dem fremden Sprachen zu nehmen“ (lk. 75). Ja edasi lausub ta: „Nur durch Hülfe der finnischen Sprache können wir mit den Gesetzen des ehstn. Sprachorganismus bekannt werden“⁸¹.

2. „Beiträge'de“ XV köites (1822) leiamegi huvitava kirjutise, milles õieti esmakordselt soovitatakse eesti keeles tarvitusele võtta soome ortograafia. See on ühe soomlase (A. J. Arvidsson'i) poolt kirjutatud artikkel „Ueber die ehstnische Orthographie“.

Arvidsson märgib, et female kui soome keelemehela on eesti keelega tutvumisel silma paistnud teatav ebakindlus ja ebareeglipärasus õigekirjas, mis on talle mõnel määral meenutanud omaaegset soome kirjaviisi valitsenud korralagedust. Et võõrad hakkasid eesti keelt võõraste tähtedega kirjutama ja siin esimesi reegleid rajama, siis on sellest palju võõrast keelde jäänud. Ta olevat ühelt eesti keele tundjalt selgitust küsinud ja olevat veendumusele tulnud, et kohalikud õpetlased olemasoleva kirjaviisi puudusi on märganud, kuid nad ei taha muudatusi ette võtta, sest kuigi vana kirjaviis ei ole õige ega täpne, ollakse temaga siiski harjunud. Ta leiab, et need puudused tuleb kõrvaldada, ja küsib: „... müssen denn die Ehsten um ihre eigene Sprache richtig schreiben und lesen zu lernen, erst in der deutschen Grammatik sich umsehen, und aus ihr lernen, was ihnen zu wissen nötig ist?“⁸². Et seda küsimust selgitada, on ta küsitlenud üht eesti madrust, lasknud teda lugeda ja hääldada sõnu ning on leidnud: „Er las immer: p i d d a s i d wie p i t a s i t; s e d d a w i s i wie s e t a w i i s i; T e d d a wie t e t a; P a l l u m a wie p a l u m a; O l l i wie o l i; K o g g o n i wie k o k o n i; A b b i wie a b i; K o e r wie k o i r; S u r r i wie s u u r i; M i n n a wie m i n a; T u l l e wie t u l e; S i n n a t u l l e d wie s i n a

⁸¹ Beitr. III, lk. 77; vrd. ka Mägiste, Soome keele osa eesti kirjakeele arendamisel. EKirj. 1931, lk. 89.

⁸² Beitr. XV, lk. 127, 128.

tulet; Jures wie juures; köllud wie kölut u. s. w.“⁸³. Temale olevat selgunud, et eesti hääldamine on soome keelele palju lähem kui eesti raamatuis olev märkimisviis. Seetõttu vajab eesti ortograafia parandamist. Ta soovitab järgmist: „Der neuen verbesserten Schreibart, wird also die alte von vielen schon oft gegebene Regel zum Grunde gelegt werden: man schreibe, wie die am reinsten Sprechenden reden. Wo im Munde des Volkes ein p, t, k sich hören lässt, da setze man nicht b, d, g. Der lange Vocal wird mit zwei neben einander stehenden bezeichnet. Es heisst puu, luu, maa, nicht pu, lu, ma u. s. w. . . Einzelne Mitlauten müssen nicht doppelt geschrieben werden. Also wäre mina, sina, olit, suri, juures, tule u. s. w. richtiger als: minna, sinna, ollit, surri, jures, tulle u. s. w. Auf diese Weise können einheimische Sprachforscher, die die Sache besser als ich verstehen und richtiger beurtheilen können, das Verworrene und Fehlerhafte leicht regeln und verbessern“⁸⁴.

Kui arvestamata jätta soomepärasused nagu p, t, k soovitamine b, d, g asemel, siis on Arvidssoni kirjutises eesti uue kirjaviisi alused juba antud. Et need alused Soomest pärit on, siis on seda uut ortograafiat täie õigusega soome kirjaviisiks nimetatud.

3. Uuesti kerkib soome kirjaviis esile seoses Ed. Ahrensi keeleõpetusega „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ 1843. a.

Kuigi Ahrensi grammatika üldiselt on kirjutatud vanakirjaviisilise keele kohaselt ja vanas kirjaviisis, on Ahrens oma eelkäijatest siiski jõudnud kaugemale. Kaksikkonsonantide kohta ütleb ta näiteks järgmist: „Es kommen in der Ehstnischen Schrift, nach dem ersten Vocale der Wörter, sehr oft weiche oder liquidae Doppelconsonanten vor, welche nur fürs Auge doppelt, fürs Ohr aber einfach sind. Der Ehste spricht sie nämlich auf eine ganz eigenthümliche Weise aus, in dem er nur den zweiten Consonanten hören lässt, aber dem Vocale dennoch den Laut eines geschlossenen giebt, als ob wirklich ein Doppelbuchstabe folgte“⁸⁵. Selgub, et täiel määral ei ole ka Ahrens veel vabanenud eelarvamusest, nagu võiks tõesti mõlemaid kirjas esitatavaid tähti „kuulda“. Ometi on ta tõele lähemal kui ta eelkäijad.

⁸³ Seals. lk. 128.

⁸⁴ Seals. lk. 130.

⁸⁵ Ed. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, 1843, lk. 12.

Ühtlasi katsub Ahrens ka oma grammatikas (vrd. Ahrensi kirjutist eespool lk. 26) anda reegleid selle kohta, millal *ll*, *mm*, *nn*, *rr*, ja *ss* hääldatakse lihtsalt (s. o. lühidalt), millal kaksikhäälikuna (s. o. pikalt). Masingi rõhumärke ta ei poolda. Ta leiab, et Masingi märgid (*müllo*, *sundima*, *pöld*) on küll vajalikud ja head, kuid kohatud rahvaraamatuile.

Et rõhumärgist vabaneda, soovitab ta oma grammatika 34. paragrahvis tarvitusele võtta soome kirjaviisi. Pikk vokaal tuleks kirjutada kahekordselt, lihtne vokaal lühidalt ja suletult. Tuleks tarvitada *tubba*, *wabbadik*, *hädä*, *pimme* jne. asemel *luba*, *vabadik*, *häda*, *pime* jne.; teiselt poolt *ma*, *melitama*, *wibima*, *toma*, *pu*, *räkima*, *wõras*, *künal* jne. asemel aga *maa*, *meelitama*, *viibima*, *tooma*, *puu*, *rääkima*, *võõras*, *küünal* jne.

Ta lausub uue soovitatava kirjaviisi kohta: „Diese Schreibart hat den gerechtesten Anspruch in die Ehstnische Orthographie eingeführt zu werden, nicht nur weil sie alle Schwierigkeiten aufs leichteste wegräumt, sondern vorzüglich, weil sie die einzig naturgemässe und richtige ist“⁸⁶.

Kui see kirjaviis tarvitusel oleks, siis saaks kirjutada ka *aja*, *poja* jne. (s. o. oleks võimalik eristada sõnu *poja* ja *pooja*).

Katseks, ühtlasi aga ka selleks, et eesti sõnade kirjapilti soome omadele lähendada, rakendab ta „seda loomupärast kirjaviisi“ ka eesti sõnades oma grammatika lõpul olevas paarikümneleheküljelises etimoloogilises sõnastikus⁸⁷.

Näib, et Ahrens esitas ainult ühe lahendusvõimalusena ettepaneku tarvitusele võtta soome kirjaviisi, ilma et ta algul ise oleks nii väga veendunud olnud selle läbiminekus. Nagu selgub, oli Ahrens juba varemini kaalunud küsimust, kuidas läbi saada ilma rõhumärgita, mis talle millegipärast ei meeldinud. Ta jätkas sel alal ühe „Beiträge'de“ (XIII) nimetu kaastöölise tööd, kes oli katsunud leida aluseid, millal tuleb kaksikkonsonant hääldada pikalt, millal lühidalt. Oma grammatikaski pühendab ta mitu lehekülge (lk. 13—15) selleks, et selgitada, millal näit. *ll* on lihtne (s.o. lühike) loomu poolest (*ello*), millal teda hääldatakse astmevahelduslikkudes sõnades lühidalt (*halg* — *hallo*), millal on *ll* kahekordne (s. o. pikk) loomu poolest (*möllama*), astmevahelduse tõttu

⁸⁶ Ahrens, Grammatik, 1843, lk. 23.

⁸⁷ Vrd. seals. lk. 113; vrd. ka R. Laanes, Uue (Ahrensi) kirjaviisi esmakordse tarvituselevõtu tähistamises on eksitud. EKirj. 1937, lk. 46.

(*kuld* — *kulla*), käänamise tõttu (*hel* — *hella*) jne. Need reeglid, mida tuli tarvitada rõhumärgi vältimiseks, olid aga nii keerukad, et nad teda ei rahuldanud. Teiselt poolt oli Ahrens teataval määral tuttav soome keelega ja kirjaviisiga. Ta oli võrrelnud eesti ja soome sõnavara⁸⁸. Mis oli siis loomulikum kui see, et ta neid keeli kõrvutades nende kirjaviisigi püüdis sarnastada, nagu ta ise etümoloogilise sõnastiku katse puhul märgib. Pealegi oli seda juba Arvidsson soovitanud.

4. Ahrens oli kirjaviisi-küsimusi kaalunud arvatavasti ka oma sõbra, naaberkihelkonna Jõelähtme õpetaja G. H. Schüdlöffeliga, kes tema ettepanekuid toetas. Umbes kolm kuud peale Ahrensi grammatika trükist ilmumist ilmub Schüdlöffeli sulest juba esimene terves ulatuses uues kirjaviisis kirjutatud raamat, nimelt „Toomas Westen, Lapo rahva uso ärataja Norra maal“ (1844). Seega oli alustatud uue kirjaviisi propageerimist⁸⁹.

Tuge oma veendumusele uue kirjaviisi sobivusest ja tarvilikkusest sai Ahrens arvatavasti ka Soome poolelt, kus soomepärase kirjaviisi tarvituselevõtmine kindlasti toetust leidis. 1844. aasta kevadsuvel saabub Eestisse keeleuurimisreisile Elias Lönnrot. Kõige enne pöördubki ta Kuusalusse Ed. Ahrensi juurde, kus arutletakse üheskoos ka kirjaviiisi-küsimusi. On küllalt põhjust arvata, et Lönnrot, kes juba Soomes oli tutvunud hiljuti ilmunud grammatikaga, Ahrensit tema kirjaviisi ettepanekutes tõhusalt toetas ja ergutas. Võib-olla Lönnroti kaudse mõjuga ongi seletatav, et Ahrens, kes pidi oma külalisest Eestimaa kirikuõpetajate sinodi koosoleku tõttu lahkuma, sellel koosolekul (1844. a. juunis) kirjaviisi-küsimused teravalt esile tõstis, vana kirjaviisi puudusi selgitas ja reforme nõudis⁹⁰. Arusaadavalt tekitasid ta ettepanekud vastuseisu — ja kui oli poleemika tekkinud, siis Ahrens oma iseloomu tõttu ettepanekuist enam ei taganenud.

Oma ettepaneku tutvustamiseks seadis Ahrens 3 evangeeliumi, 3 epistlit ja 4 kirikulaulu uude kirjaviisi. Need trükiti ja saadeti 1845. a. mais Eestimaa kirikuõpetajaile tutvumiseks kui „Beilage zur Synodal-

⁸⁸ Võrreldagu grammatikale lisaks kasvõi ta kirjutist „Inlandis“ (1844, vg. 814), kus ta samuti väidab, et eesti keele nähtuste selgitamiseks on soome keele tundmine vajalik.

⁸⁹ Vrd. V. Reiman, Eduard Ahrens, EÜS-i album II, lk. 15; „Inlandis“ teatati Ahrensi grammatika ilmumisest 11. jaan. 1844, Schüdlöffeli raamatu ilmumisest 4. aprillil 1844; vrd. ka V. Reiman, Kivid ja killud, lk. 31.

⁹⁰ Vrd. M. J. Eisen, Elias Lönnrot Eestis, EKirj. 1923, lk. 337; V. Reiman, Eduard Ahrens, EÜS-i album II, lk. 13–14.

Materie. Von Herrn Pastor Ahrens eingereichte Probeschrift, zur Revision der Ehstnischen Schrift- und Kirchensprache. Den sämtlichen Herrn Synodalen mit der Bitte um sorgfältige und ruhige Prüfung, vorgelegt vom Director der Synode“⁹¹. 1845. a. juunis peeti sinodi koosolek, kus Ahrens esines ettekandega oma kirjaviisist. Koosolekul vaieldi pikalt kirjaviisi üle ja tehti lõpuks otsus, et suurem hulk ei pea kirikukeele parandust mitte ajakohaseks⁹².

Ahrens oli alustanud oma kirjaviisi levitamist seal, kus tema ettepanekute vastuvõtmiseks oli kõige vähem soodus pind.

5. Samal ajal oli ka Tartus õES-i ringkondades tekkinud elevus kirjaviisi-küsimuste alal. Faehlmann oli mäletatavasti juba 1843. a. kevadel esitanud oma kirjaviisi ettepanekud ja need olid Seltsi ringides leidnud vastuvõttu. Huviga oodati siingi Ahrensi grammatika ilmumist. Faehlmann oma kirjas Kreutzwaldile 4. dets. 1843 ütleb: „Es wird sehr bald eine neue estn. Grammatik erscheinen, wo sie schon nicht erschienen ist, von Ahrens in Kusal — daran wirst Du hoffentlich noch mehr auszusetzen haben, als an meiner Declinationslehre, denn Ahrens kenne ich wenig, doch aber als Liebhaber von Micrologien“⁹³. Vaevalt on aga Ahrensi grammatika ilmunud, kui Faehlmann selle kohta lausub: „eine etwas voreilige Arbeit“ (kirjas Rosenplänterile 13. 1. 1844)⁹⁴.

Praost Heller — nagu Kreutzwald 1844. a. aprillis kirjutab — olevat Ahrensi grammatikast vaimustatud, sest üks tema ideid (võib-olla Helli mõte, et kaksikkonsonanti ei hääldata „kahekordselt“, vaid see näitab eelmise silbi kinnisust, vrd. eespool lk. 14) olevat tõstetud grammatiliseks normiks. Kreutzwald suhtub spektiliselt sellesse vaimustusse, aga samuti ka Ahrensi grammatikasse. Ta ütleb: „Ich kann nur als Laye in so weit mein Urtheil in dieser Sache abgeben, dass ich als ein der Estnischen Sprache völlig Unkundiger aus der Arendtschen Sprachlehre niemals Estnisch lernen könnte. Die Schriftsteller unserer aufgeklärten Zeit werden bald genug eine ganz neue Sprache für die Esten schaffen; mir wird es immer schwerer meine Muttersprache aus den neuesten Erzeugnissen unserer Literatur herauszufinden. In der vorigen Woche habe ich ein Paar Abende mit solchen Machwerken

⁹¹ Vrd. V. Reiman, EÜS-i album II, lk. 14.

⁹² Vrd. seals. lk. 15.

⁹³ F Kr Kv, lk. 49.

⁹⁴ ÕES-i Liber Saecularis, lk. 976.

getödtet und Toomas Westen (wieder eine nagelneue Orthographie!) u. Peter Pung gelesen“ (kirjas Faehlmannile aprillis 1844)⁹⁵.

6. Sõbralikumalt hakati suhtuma Ahrensisse veidi hiljemalt. Nähtavasti andis tõuget selleks ka Lõnnroti viibimine Tartus. Teatavasti peatus Lõnnrot keeleõppimise otstarbel 1844. a. suvel pikemat aega Tartus, kus ta rohkesti kokku puutus õES-i liikmetega. Eriti sõbralikuks kujunes Lõnnroti vahekord Faehlmanniga. Ainukeseks küsimuseks, kus neil aga teravamaid vaadete erinevusi esines, oli eesti ortograafia. Lektor Zitting'ile kirjutab Lõnnrot Soome: „õpetatud Seltsi esimehe dr. Fählmanni ja teistega on mul olnud tühja jagelemist ja vastamist soome ortograafia asjus. Nad leiavad selle kõlbmatuks ja arvavad eesti ortograafiat palju paremaks, ka soomele kohasemaks“⁹⁶.

Ta kirjutab mõned värsiread soome keelt eesti ortograafias ja lausub „Milliseks „sea-saksa“ keeleks soome keel sel viisil kirjutatuna muutuks, võib küll kergesti näha, ja sääraseks see ortograafia juba on muutnud eesti keelegi“⁹⁷. Ometi lohutab Lõnnrotit Ahrensi ja Schüdlöffeli suhtumine soome ortograafiasse. Ta lõpetab öeldes: „Oleks aega, tahaksin õpetatud Seltsi järgmisele koosolekule heameelega midagi soome ortograafiast kirjutada, kuigi sellest ei oleks muud kasu, kui et olen ennast korralikult vabandanud“⁹⁸.

õES-i käsikirjade kogus leidubki Lõnnroti kirjutis „Etwas über die Finnische Orthographie“. Siin antakse ülevaade soome häälikuist ja ortograafia alustest ning selgitatakse, mille poolest erineb soome ortograafia saksa omast. Lõnnrot leiab, et rootslastel ja sakslastel üldse olevat raske vokaaliga lõppevat silpi lühidalt hääldada. Nii näit. *paja*, *elo*, *varas* hääldatavat kui *paaja*, *eelo*, *vaaras*, või kui *pajja*, *ello*, *varras*. Venelastel, samuti ka prantslastel ja itaallastel olevat kergem hääldada soome keelt.

Üksikasjalisemalt peatub Lõnnrot siin kirjas aga eesti ortograafial. Ta sõnab: „Die Estnische Orthographie hat man, soviel möglich, nach der deutschen eingerichtet. Aber wenn nun die gewöhnliche deutsche Orthographie auch für die deutsche Sprache nicht recht gut und vollkommen ist, so konnte sie der estnischen noch weniger

⁹⁵ FKrkV, lk. 52.

⁹⁶ A. Suits, Lõnnroti ja Faehlmanni kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi, EKirj. 1931, lk. 165; vrd. ka M. J. Eisen, Elias Lõnnrot Eestis, EKirj. 1923, lk. 340; Virittäja 1909, lk. 2 jj.

⁹⁷ EKirj. 1931, lk. 165.

⁹⁸ Seals.

genugthun. Anstatt für die lange und kurse Vokale verschiedene Zeichen auszufinden, hat man sich vergnügt für Beide gemeinsamen Buchstaben zu brauchen, und die Kürze des Vocals dadurch auszuzeichnen, dass der darauf folgende Consonant doppelt geschrieben wurde. Aber wenn nun in manchen Wörtern der auf einen kurzen Vocal folgende Consonant wirklich doppelt lautet, so hätte man ihn nach der Analogie eigentlich dreifach schreiben müssen (was auch einige gethan), denn anders käme man dazu, die der Aussprache nach ganz verschiedene Wörter auf einerlei Art zu schreiben, z. B. warras, Dieb und warras, Stange, minna ich und minna, gehen; walla (genit. von wald) und walla (imperat. von wallama). Um dies zu vermeiden, hat man Accente aufgefunden, welche, wenn sie auch nothwendig wären, doch immer für die Schrift lästig sind. Für die estnische Orthographie sind sie doch meiner Erachtung nach gar nicht nothwendig, wenn man sich einmal daran vereinigen könnte, dass man für die lange Vocale eigene zeichen annimmt und die Consonanten nur dann doppelt schreibt, wenn sie wirklich doppelt lauten“⁹⁹.

Edasi juhib ta tähelepanu sellele, et uue kirjaviisi tarvituselevõtt võimaldab ruumi säästa. Kui ka soome keeles võetakse tarvitusele pikade vokaalide jaoks eri märgid, siis võidaks soome keel iga 25 rea pealt ühe rea, eesti keel aga igalt 10 realt ühe.

Kirjast nähtub, et Lönnrot juhib peamist tähelepanu eesti kirjaviisi puudustele, soovitades soome kirjaviisi tarvitusele võtta teataval määral teisendatult.

7. Kuigi Faehlmann ja ÕES-i ringkonnad Lönnrotile vastu vaidlesid, näib siiski, et nad on hakanud küsimuse üle tõsiselt järele mõtlema. Tõenäoliselt tekitasid Ahrensi ja tema kirjaviisi vastu teataval määral huvi ja heatahtlikkust ka vaidlused, mis olid seoses uue kirjaviisi poleemikaga sinodis. Vähemalt Faehlmannis ja Kreutzwaldis tekitas Ahrensi vastuolu tagurlikkude pastoritega poolehoidu Ahrensi vastu.

1845. a. esineb pastor C. Reinthal ÕES-is ettekannetega eesti ortograafia üle. Nii esitab ta 6. juunil esimese osa oma eesti ortograafia käsitlusest, mille eesmärgiks oli omapäraseid häälikuid igapäevale kergergi nimetatava märgiga kujutada ja kirjas eristada. Sama aasta 5. septembril kõneleb ta konsonantide kahendusest ja 7. novembril selgitab ta jällegi eesti ortograafiat ning esitab ettepanekuid, kuidas saavutada

⁹⁹ ÕES-i käsikirjade kogu, MA 170: 2, 3.

otstarbekohast järjekindlust¹⁰⁰. Kahjuks pole õES-is Reinthali käsi-kirju säilinud, nii et nende rohkete vaidlemiste tekitanud ettekannete sisust on raske ülevaadet saada. Et aga Reinthali ettepanekud liikusid uue kirjaviisi piirides (võib-olla Lönnotigi ettepanekuid puudutades), seda võib järeldada sellest, et Reinthal veel samal aastal julges avaldada lõunaesti-murdelise aabitsa, mis on kirjutatud uues kirjaviisis. See raamatuke kannab pealkirja „Tarto maa-keelee Aabits kost latse wõiwa täwweste lugemist opi. Manu om pantu 12 jutu lugemise-tükis. Tarto liinan, trükitu Laakmanni kirjadega 1845.“ Tiitellehel on värss:

„Opus meid ei awita
Kui ta unetetas jälle;
Andkem püha himoga
Söamen sis asend tälle,
Et ta meid wõis walgustada,
Meije mõistust kaswatada.“

Üldiselt on see aabits uues kirjaviisis kirjutatud, kuigi esinevad mõned omapärased jooned. Nii näiteks teeb ta nähtavasti teadlikku vahet lühikese ja pika (kirjapildis) s vahel (sõna algul alati lühike s, sõna sees kord üks, kord teine: *pe-se-ti*, *pee-fi-ta*), tarvitab võõrtähti nagu *f*, *ch*, *z*, (näit. *wuich*, *zirk*, *suu-che*, *fab-rik*), märgib palatalisatsiooni (*qtsma*, *läts*) jne. Kahjuks puuduvad lähemad andmed, kuidas see esimene uues kirjaviisis kirjutatud aabits vastu võeti.

8. Ka Faehlmann hakkab kahtlema oma senises kirjaviisis. Kuigi ta oli vaeelnud Lönnotile vastu, ei jäänud talle märkamatuks uue kirjavii si teatavad paremused, nimelt võimalus saada läbi eriliste lisamärki-deta (näit. pole vaja kahesugust *r*-, *l*-, *s*-tähte) ja lihtsus.

Nii kirjutab ta 10. augustil 1845. a. Kreutzwaldile, et tal on „piibo jut“ valmis, mille ta kavatseb avaldada ühes sissejuhatusega (tegelikult ilmus ilma sissejuhatuseta). Ta küsib Kreutzwaldilt: „Was meinst, sollen wir nicht für die reval-estn. Aufsätze die finnische Orthographie wählen, die dir schon ohnehin zu conveniren scheint? Wir müssen ja doch endlich einmal zu Strich kommen — die Orthographie ist zu bunt! und die Finnische giebt doch den bestimmten Buchstabenvorrath für den bestimmten Sinn“¹⁰¹.

Kreutzwald vastab sellele heatahtlikult. Ta ütleb, et ta ettepanekut soome ortograafia rakendamiseks enam ei olevat saanud rakendada,

¹⁰⁰ Vrd. Inland 1845, vg. 606, 653 ja 802; A. Raun, EK 1937, lk. 203.

¹⁰¹ FKrkv, lk. 68.

pealegi olevat see temale võrdlemisi võõras. Ta olevat küll Ahrensi teose puhul lugenud Schüdlöffeli raamatut „Toomas Westen“, kuid et ta ei tundvat soome kirjaviisi, siis ei teadvat ta, kuivõrd selle autor soome kirjaviisi eeskujuks on võtnud. Ta lausub: „Willst Du Dir die Mühe übernehmen, mein Manuskript nach der Finnischen Orthographie vor der Abschrift umzumodeln, so habe ich nichts dagegen. Die Arbeit wird nicht gross seyn, es gilt ja nur die Ausmerzung einer Menge Consonanten u. die Verdoppelung einiger wenigen Vocale. Aber woraus hast Du Deinen Schluss gezogen, dass die Finnische Orthographie mir convenire. Mir kann es nur lieb seyn, wenn wir einmal eine bestimmte Norm für die Orthographie gewinnen u. aus dem Wirrwarr des Babilonischen Thurmbaues herauskommen“¹⁰².

Sama aasta 23. septembril saadetud eestikeelses kirjas püüab Kreutzwald juba veidi uut ortograafiat tarvitada, kuigi peamiselt ainult pika vokaali kahekordistamisega (*loodan, loomakene, keele* jne.). Ise ütleb ta selle kohta: „Ärra pane pahaks, et sulg ja kässi Soomlase Orthographie järel weel ei oska kõndida, wanna õpitud pattu ei jõua ni ruttu kerrest wälja ajjada!“ (kiri 23. sept. 1845 Faehlmannile)¹⁰³.

Veidi hiljemini (26. okt. 1845) kasutab ka Faehlmann oma kirja mõnes eestikeelses lauses uut kirjaviisi.

Faehlmann ja Kreutzwald püüavad uut kirjaviisi rakendada ka oES-i väljaannetes. Huvitav on selles mõttes 1846. a. „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat“. Kalendri algusluuletis „Wastsel ajastaja“ ja jutuosa alguspala „Abi-elo“ (märgitud tähtedega C. R., seega Reinthalilt) on kirjutatud veidi teisendatud uues kirjaviisis (samas, milles ilmus Reinthali aabits). Kalendaarium on vanas kirjaviisis. F. K(reutzwaldi) kirjutis „Vene-riigist“, samuti Faehlmanni „Piibo jut“ on uues kirjaviisis, kalendri lõpupala „Kalendriteggija kimbus“ on Faehlmanni kirjaviisis. Faehlmann ise kirjutab selle kohta Kreutzwaldile 30. novembril 1845: „Deinem Wunsche gemäss ist die finnische Orthographie in deinen geographischen Aufsatz hineingebracht. Meine beiden Stücke habe ich getheilt: piibo jut ist finnisch orthographirt, in dem lorri habe ich meine eigene Orthographie noch. Aber ich bin Willens zu weichen u. liefere dieses Stückchen noch als letzten Nachtrapp — das Bessere wollen wir in seinem Rechte nicht kränken, weil es neu u. ungewohnt ist. Das Volk wird die neue Orthographie ganz willig hinnehmen

¹⁰² FKrKv, lk. 71, 72.

¹⁰³ Seals, lk. 75.

und nur die Schwarzröcke werden Gesichter schneiden, die Männer des Stillstandes. Wir wollen einige Inconsequenzen hingehen lassen — aber wir haben so doch eine Orthographie, wo wir nicht mehr in jeder Zeile auf Wörter stossen, die nur aus dem Sinn der Sache konnten richtig verstanden u. gelesen werden“¹⁰⁴.

Et Kreutzwaldile uus kirjaviis ikkagi veel raskusi teeb ja ta ei taipa, miks kord (tema arvates ebakonsekventselt) kirjutatakse *hakannud*, *õpetus*, *õpetaja*, *lukuta*, teinekord aga *hakkama*, *õppima*, *õppinud*, *lukko*, siis lubab Faehlmann talle mõningad uue kirjaviisi reegliid saata ja lausub lõpuks: „Geleugnet kann nicht werden, sie ist folgerichtiger, u. hat sich der Leser einigermaßen damit bekannt gemacht, so wird er nicht leicht falsch lesen“ (kiri 14. dets. 1845)¹⁰⁵. Siit selgub, et Faehlmann on nüüd küllaldaselt süvenenud uude kirjaviisi ega teeks enam niisuguseid vigu, nagu neid esines tema uue kirjaviisi vastases poleemikas (näit. et uues kirjaviisis tuleb kirjutada *lepima*, vrd. eespool lk. 28).

1845. a. lõpul näivad seega õES-i juhtivad tegelased uue kirjaviisi soovitatavuses kaunis üksmeelsed olevat. Arvatavasti soodustas heatahtlikkust Ahrensi ja tema kirjaviisi vastu ka tüli, mis tekkis 1845. a. suvel Ahrensi raamatu „Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache“ tõttu. On loomulik, et õES-i juhtivad tegelased ei saanud heaks kiita Eduard Meyeri vaateid eesti keele arendamise tarbetusest, eesti rahva kultuurilisest väärtusetusest jne.¹⁰⁶ Heasoovlikkus Ahrensi suhtes avaldus ka selles, et Ahrens nüüd valiti õES-i auliikmeks.

VI. Seisak uue kirjaviisi levimises 40-ndate aastate teisel poolel.

1. Kui 1845. a. lõpul näis olukord uue kirjaviisi levimiseks kõigiti soodus olevat, siis toovad järgmised aastad teatava pettumuse.

Juba 1846. a. algul kirjutab Kreutzwald Faehlmannile: „Hinsichtlich der Finnischen Orthographie findet unser Kalender in allen Classen die heftigste Opposition; Geistliche u. Layen, Gelehrte u. Ungelehrte, Patrizier u. Plebeier, kurz: Alles lehnt sich gegen diese Neuerung auf. Die geübtesten Leser — wie ich mich selbst mehrfach überzeugt habe —

¹⁰⁴ Seals. lk. 81, 82.

¹⁰⁵ Seals. lk. 84.

¹⁰⁶ Vrd. Inland 1845, vg. 470—473.

stocken bei jedem dritten Worte u. können nicht vorwärts. Ein sehr vernünftiger Bauerschulmeister sagte mir vorgestern: der Kalender habe eine Sprache, dass man nur mühsam aus dem Zusammenhange den Sinn errathen könne. Ich holte meinen Kalender heraus, u. gab ihm Kalendriteggija kimbus zu lesen: Se om wanna keele murre, sedda küil oskame, agga wöttame teise tükki: „Piibo jut“. Und nun hättest Du hören sollen, was der Mann las; ich will versuchen schriftlich eine kleine Probe zu geben.

Teere weenike Mihkel kuuda kääbalad käiwad? etc. etc.“ (kiri 5. jaan. 1846) ¹⁰⁷.

Kui pastor Ahrens olevat väitnud, et tallinna murde lugejad ei olevat märganudki „Toomas Westen'i“ uut ortograafiat, siis pidavat Kreutzwald küll tallinna lugejaid lausa pimedalt-sündinud olenditeks nimetama. Faehlmanni ortograafias olevat ainult mõned vähesed sõnad, mis lugemisel raskusi tekitavat või arusaamatud olevat. Ta lõpetab oma kirja järgmiselt: „... die allgemeine Stimme des Volkes darf uns nicht gleichgültig bleiben. Mein Rath wäre folgender: Veröffentliche D e i n e Vorschläge zur Orthographie, rufe die Mündigen zum Streite, wir wollen zanken u. bellen, wobei günstigen Falles immer Einiges zum Nutzen der Sache heraus kommen wird. Nimm das Gesagte in ernstliche Erwägung!“ ¹⁰⁸.

2. Oli see siis sellepärast, et rahval oli raske uues kirjaviisis kirjutatud töid lugeda, või olid siin muud põhjused, kuid Faehlmanni ja Kreutzwaldi vaimustus uue kirjaviisi vastu vaibub. Näib aga, et neid ei peletanud ainuüksi uue kirjaviisi lugemise raskused, sest ütles ju Kreutzwald Faehlmanni kirjaviisi puhul: „Das Unbequeme des Neuen, wenn's nur wesentlich besser ist, darf uns dabei nicht geniren; je mehr man den Blindgeborenen mit der Neuerung an den Kopf stösst, desto gewisser ist der künftige Sieg, weil alles Gute u. Nützliche im Anfang die Menge wider sich hat“ (kirjast Faehlmannile 22. aug. 1843) ¹⁰⁹. Ja niisama hoolimatu ja järjekindel oli ju Kreutzwald ka hiljemini.

Tekib küsimus, kas ei olnud see tagasimineks Faehlmanni kirjaviiisile, mida kohtame nende isikliku kirjavahetuse eestikeelsetes sõnades ja ÕES-iga seoses olevates kalendrites, tingitud isiklikkudest vahekordadest. Näib, et 1847. a. algul (võibolla ka 1846. a. lõpul) ÕES-i ja

¹⁰⁷ FKrkV, lk. 89.

¹⁰⁸ Seals, lk. 90.

¹⁰⁹ Seals, lk. 39.

Ahrensi vahekorrad jahenesid. W. Reiman oletab¹¹⁰, et tüli aluseks olid eri seisukohad, mis esinesid F. Helli, R. ja A. Hollmanni ja Ahrensi tööde vahel. Tüli muutub teravaks 1847. a. sügisel seoses Ahrensi tööga „Zur Declinationslehre“, mis sisaldab teravusi Faehlmanni arvel. Tüli ägenes ja lahendus sellega, et Ahrens katkestas kõik sidemed õES-iga ning palus oma nime kustutada Seltsi auliikmete nimestikust. Ühtlasi avaldas ta oma mainitud töö Tallinnas Lindfors juures ja kirjutas sellele väga teravatoonilise eessõna.

Nendes oludes on päris mõistetav, et ka Faehlmann midagi teada ei taha Ahrensi poolt soovitatud kirjaviisist ja tagasi pöördub oma endise ortograafia juurde.

3. Nii ongi kõik selleaegsed õES-iga seoses olevad raamatud ja kalendrid kirjutatud suurel määral Faehlmanni kirjaviisis (näit. „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat“ 1849, 1850, Kreutzwaldi „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ 1849, „Ma-rahwa kassuliine Kalender“ 1845—1851 jt.).

Kuidas Faehlmann oma viimastel eluaastatel suhtus uude kirjaviisi, seda näitab ta pikem kiri 1849. a. juunikuust, kus ta keeleliselt arvustab Kreutzwaldi tööd „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“. Nii kui tavaliselt, nuriseb ta Kreutzwaldi hoolimatuse üle keeleküsimustes, annab talle näpunäiteid ja juhiseid, kordab ammutuntud vana kirjaviisi reeglit: lühike vokaal kirjutatakse alati ühekordselt, pikk vokaal lahtises silbis ühekordselt, kinnises kahekordselt. Selle keelereegli vastu ei olevat kogu piiblis vist kordagi eksitud. Kirjutatavat *keel*, kuid *kele*, *keled* jne. Ja lõpuks lausub ta: „Nur die Einführung der finnischen Orthographie könnte darin eine Aenderung machen, aber vor der wollen wir uns noch eine Weile wehren“¹¹¹.

Hiljemini peab ka Ahrens ise tunnistama, et tema talitusviis on mitmeti olnud takistuseks uue kirjaviisi levikule. Nii ütleb ta kirjas G. Reinthalile 30. juulil 1859: „Das grösste Hinderniss der Reform ist meine eigene persona ingrata“¹¹².

4. Sajandi keskel on võitlus väliselt vaibunud. õES-is kõneldakse kirjaviisiküsimustest võrdlemisi harva. Peale Faehlmanni, Kreutzwaldi ja Reinthali kalendrikatsete ei olnud midagi enam uues kirjaviisis ilmunud, kui mitte arvestada keelenäiteid Ahrensi töös „Zur Declinationslehre“ (1848). Enamik ilmutavatest raamatutest on kirjutatud Horn-

¹¹⁰ Vrd. EÜS-i album II, lk. 18.

¹¹¹ FKrkV, lk. 150.

¹¹² õES-i kirjakogu MA 173: 28.

ungi-aegses vanas kirjaviisis, mõned Faehlmanni kirjaviisis, mõned (eriti kalendrid) ebäühtlases vanas kirjaviisis. Uus kirjaviis on nagu kõrvale tõrjutud.

Olukorda sajandi keskel iseloomustab C. Reinthal oma aruandes õES-i tegevusest 1852. a. järgmiselt: „... gerade in neuester Zeit haben sich zwei schroff einander gegenüberstehende Schreibeweisen geltend gemacht, deren Vertreter sich auf keine Unterhandlungen mit einander mehr einlassen; die Einen nämlich haben die sogenannte *Finnische Orthographie* adoptirt, die Andern auf der Basis der Masingschen die alte Ehstnische mit einigen nothwendigen Aenderungen beibehalten; die tiefsinnigen Grübeleien und heftigen Kämpfe, die vorhergingen, haben indessen wenigstens die Frucht zu Tage gefördert, dass beide Parteien von keiner Willkür mehr wissen wollen und Theorie und Praxis durch genaue Befolgung der als richtig erkann- ten Regeln in Uebereinstimmung zu erhalten beflissen sind“¹¹³.

Lõpuks märgib Reinthal, et teoreetilised arutlused ja vaidlused toimuvat enam sakslaste vahel, kuna eestlased lähtuvad praksisest ega tahtvat oma saksa õpetajate uuendusi vastu võtta. Erinevus keele- meeste vaadetes polevat kahjulik, see viivat tõele lähemale.

VII. Kreutzwald ja Ahrens uue kirjaviisi eest võitlemas.

1. 1850. a. suri Faehlmann, kes oli senini olnud Tartus keeleliseks autoriteediks. õES-i ringkondades ei leidunud temale väarikat asenda- jat. C. Reinthal ja mõned teised, kes olid õES-is keelelisi küsimusi käsitlenud, ei küündinud keeletundmiselt Faehlmanni tasemeni. Samuti ei leidunud ka kedagi, kes kirjaviisi-küsimustes oleks võinud ütelda küllalt kaaluvat sõna. Isegi Kreutzwald, kelle praktiline keeleoskus oli võrdlemisi hea, tundis end teoreetilistes küsimustes, eriti aga kirjaviisi alal, tihti kaunis abituna.

Korduvalt oli Faehlmann Kreutzwaldi üle sellepärast nurisenud. Ahastavalt lausub ta kord: „Es soll nun gedruckt werden u. mit Schrecken sehe ich auf deine infernalisische Orthographie. So schreibe doch wie du willst, aber sei consequent“ (1848)¹¹⁴. Teinekord küsib ta: „Warum denkst du denn nicht einmal auch über die Sprache selbst nach? Diese Frage richte ich um so ernstlicher an dich, indem ich die sonstige Bedeutsamkeit deines Buches („Ma-ihn ja mönda... A. K.)

¹¹³ VhGEG II, 4, lk. 96.

¹¹⁴ FKrKv, lk. 132.

so sehr einsehe u. anerkenne“ (1849)¹¹⁵. Ja süüdlaslikult peab Kreutzwald sellele vastama: „Glaube es mir, oder glaube es nicht, in-
dessen meine Beichte ist Wahrheit: an guten Willen fehlt es mir nicht,
ich habe auch einige Mal die Estnische Grammatik zur Hand genom-
men, habe Ahrens u. deine Abhandlungen (letztere mehrmals) gelesen,
finde aber beide Autoren für meinen alltäglichen Verstand zu hoch,
was daher kommen mag, dass ich durchaus gar keine Anlage zum
Sprachstudio besitze... Zur Erlernung der Sprache bin ich zu alt“
(1849)¹¹⁶.

Faehlmanni surmaga kaotas Kreutzwald mitte ainult oma sõbra, vaid ka oma keelelise nõuandja ja juhataja. Kui Kreutzwald senini oli keelelistes küsimustes oma sõbra jälgedes sammunud, siis tuli tal nüüd hakata küsimusi iseseisvalt lahendama. Teiselt poolt aga avas Faehlmanni surm teataval määral tee uuele kirjaviisile, sest üks olnud ju tüli tekkinud peamiselt ikkagi Ahrensi ja Faehlmanni vahel — ja kuni Faehlmann õES-i keelelist tegevust juhtis, ei võinud kõnet olla Ahrensi kirjaviisi tarvitamisest.

Niisugune oli olukord 1850. a.

2. Pärast Faehlmanni surma muutub õES-i tegevus kirjaviisi korraldamise alal loiemaks. Ortograafia üle kõneldakse Seltsi koosole-
kuil järgneval aastakümnel võrdlemisi vähe. Nii võib märkida sellelt alalt ainult K. F. Robst'i ettepanekut eesti õigekirjutuse tollaegse olukorra ja kirjaviisi uuendamise kohta 1851. a. ja Beise arvamisaaval-
dusi uue kirjaviisi üldise maksmapaneku vajalikkusest 1859. a.¹¹⁷

Ka õES-i poolt toimetatud „Ma-rahwa Kalender ehk Tähtramat“, mida Faehlmann ja Kreutzwald suure huviga sisustasid¹¹⁸ ja mis senini nende vaateid kirjaviisi kohta väljendas, muudab pärast Faehlmanni surma oma ilmet. 1851. a. Kalender on kirjutatud veel Faehlmanni kirjaviisis, kuid 1852. aastast alates siirdutakse tagasi esialgu Masingi kirjaviisile (*Jummal, ténnu, ólla*) ja hiljem (1855. a.) koguni täiesti vanale kirjaviisile¹¹⁹.

Nii ei pakkunud õES teise poolsajandi algusaastail mingisuguseid väljavaateid uuele kirjaviisile. Alles 50-ndate aastate lõpul muutub siin olukord.

¹¹⁵ FKrkv, lk. 147.

¹¹⁶ Seals. lk. 152 ja 154, vrd. veel lk. 87, 175 jm.

¹¹⁷ Vrd. A. Raun, EK 1938, lk. 203.

¹¹⁸ Vrd. Ma-rahva Kalender ehk Tähtraamat, 1846, lk. 66.

¹¹⁹ Vrd. ka EKirj. 1931, lk. 574.

3. Nüüd, kus kirjaviisi-küsimused ÕES-is olid tagaplaanile jäetud, alustab aga oma aktiivset tegevust Kreutzwald.

Mäletatavasti oli Kreutzwald aigul suhtunud kahtlevalt Ahrensisse ja uuesse kirjaviisisse. Nähtavasti ei suutnud ta 1845. aastal uut ortograafiat veel täiesti ära õppida (vrd. *p* — *pp* küsimus). Ta tarvitab järgnevail aastail küll Faehlmanni kirjaviisi, kuid teeb selles sageli vigu. Eriti heidab Faehlmann talle ette, et ta ka seal kahekordseid vokaale märgib, kus neid tarvis pole. Hiljemini aga (1849. a. juunis) tunnistab Kreutzwald oma sõbrale: „Die Doppelconsonanten sind meinem Auge ein Gräuel, schon geschrieben nehmen sie sich schlecht aus, u. vollends gedruckt!“¹²⁰.

Peale sõbra surma kaldub Kreutzwald uuele kirjaviisile. Nagu ta ise märgib, olnud selle ülemineku põhjuseks mitmed asjaolud. Kui ta esimest korda „Toomas Westen'it“ lugenud, ei olevat ta seda osanud õigesti hinnata. Temaga olnud samuti kui paljude teistega praegu, kes tema kalendrite keelt laidavad, sest nad lähtuvad saksa ortograafia seisukohalt. Õige olevat lähtuda aga ainult e e s t i seisukohalt. Tema õnneks või õnnetuseks sattunud paar aastat tagasi (s. o. 1850. a. lõpul) tema kätte koolitamata eestlaste kirjutatud kirjad, ja oma üllatuseks märganud ta, et need inimesed instinktiivselt kirjutavad soome ortograafia kohaselt: *mina, sina, Jumal, olema, elama* jne. Hilisemad kokkupuuted Sjögren'iga on talle selgitanud selle nähtuse. Ta kirjutab selle kohta Sachsendahl'ile: „Meine spätere Verbindung mit Sjögren, gegen den ich anfänglich in diesem Punkt getreten war, öffnete mir die Augen, jetzt fing ich an das Ding vom Estnischen Standpunkt zu betrachten und siehe da! aus Saulus wurde ein Paulus“ (kiri Sachsendahl'ile 16. XI 1852)¹²¹.

Mainitud ümberorienteerumine toimub 1851. aastal, nagu seda võib järeldada Kreutzwaldi poolt toimetatava „Ma-rahwa kassulise Kalendri“ põhjal. See kalender oli 1845. aastast alates kirjutatud Faehlmanni kirjaviisis, kusjuures rohkesti esines Kreutzwaldile omast kalduvust (eriti 1846. ja 1847. a. kalendris) tarvitada ka lahtises silbis kahekordseid vokaale (*vaata, saama, eemale* jne). Nii kestis see kuni 1852. aastani, mil Kreutzwald „Maa-rahwa Kassulises Kalendris“ tarvitab juba uut kirjaviisi. Järgmised kalendri aastakäigud on juba kõik uues kirjaviisis kirjutatud.

¹²⁰ FKrkv, lk. 155.

¹²¹ ÕES-i kirjakogu, MA 169; vrd. ka E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald'i „Kilplaste“ algallika küsimus, EKirj. 1933, lk. 581.

4. 1853. a. ilmub lisaks „Maa-rahva Kasulisele Kalendrile“ Kreutzwaldilt veelgi kaks tööd uues kirjaviisis. Need on „Paar sammokest rändamise-tee“ ja tervitus „Tarto Alma maaterile viiekümne aasta lõpetuse rõemo pühhal Sel 12. Deetsembril 1852.“ Huvitav on vahest viimase tervituse puhul märkida, et see eelmisel aastal oli ilmunud vanas kirjaviisis pealkirjaga „Tarto Alma materile wiekümne aasta lõppetuse-rõemo pühhal Sel 12. Teetsembril 1852“. Selle tervitusega on ühtlasi seoses väike tüli, mis tekkis Kreutzwaldi ja ÕES-i vahel. Kreutzwald kirjutab sel puhul, et ta olevat ÕES-ile saatnud juubelitervituse käsikirja, mille ta olevat kirjutanud soome ortograafias. Viimane kirjaviis olevat tal juba aastate eest pääsenud valitsema puhtast veendumusest, mitte mingist tundest. Ta saatnud tervituse ilma autorinimeta ja lubanud juhul, kui Seltsile tema kirjaviis ei meeldi, valida kas Faehlmanni või vana kirjaviisi. Ühtlasi on ta otsustanud teatava arvu eksemplare omal kulul omas kirjaviisis lasta äratõmmetena trükkida. Kui ta aga detsembris Tartusse tulnud, olnud ta imestus suur, sest ta leidnud oma nime soperdiselt, mis olnud trükitud Seltsi presidendi (C. Reinthali) ortograafias (pilkavalt nimetab Kreutzwald seda Masingi-aegset rõhumärkidega kirja kiilkirjaks). Energiliselt peab Kreutzwald protesteerima sellise omavoli vastu ¹²².

Järgmisel aastal ilmub Kreutzwaldilt lisaks eelmistele veel eepiline luuletis „Sõda. Viru vana Lauliku kenam Kandle-lugu. Tartus, 1854“.

Kreutzwaldi mainitud teosed mõjuvad mingi värsket puhanguna selleaegses kirjanduses, ja seda mitte ainult kirjaviisilt, vaid ka sisult. 1845. aasta kõrval tuleb uue kirjaviisi teise tõusuaastana märkida 1853. aastat.

5. Seda on veelgi enam põhjust teha sellepärast, et samal aastal ilmus ka esimene uues kirjaviisis kirjutatud keeleõpetus, nimelt E. Ahrensi grammatika teine ja põhjalikult ümbertöötatud trükk (nüüd juba kahes osas). Selles grammatikas on ortograafilised juhised antud täiesti uue kirjaviisi kohaselt. Ühtlasi juhib Ahrens tähelepanu ka vana kirjaviisi puudustele. Ta ütleb: „Die altherkömmliche Orthographie schreibt die langen Vocale nur in geschlossenen Sylben doppelt, in offnen aber einfach: sie schreibt zwar *loom*, aber *loma* statt *looma*. Das ist ihr nur darum möglich, weil sie die *offnen* kurzen Tonsylben für geschlossene ansieht, und ihnen deshalb Doppelconsonanten folgen lässt. Durch diesen Grundirrthum ist eine heillose Verwirrung ent-

¹²² Vrd. FKrkV, lk. 195, kiri ÕES-ile 13. I 1853.

standen, welche es unmöglich macht, den Gesetzen der Formenlehre eine klare und einfache Fassung zu geben. Formen mit offener Tonsylbe (*ala* das untere, *süle* des Schooses etc.) sind nicht zu unterscheiden von andern mit geschlossener Tonsylbe (*alla* hinunter, *sülle* auf den Schoos etc.) . . . Der Unterschied zwischen *käte* und *kätte*, oder zwischen *koti* und *kotti* kann gar nicht ausgedrückt werden u. s. w.“¹²³.

Edasi selgitab ta, kuidas sellest olukorrast meid päästab ainult uus kirjaviis. „Aus all dieser Verwirrung erlöst nur die Finnische Schreibart, welche daher für die Grammatik eine unumgängliche Nothwendigkeit ist. Die Finnen hatten das Eigenthümliche ihrer Sprache richtig erkannt, als sie den Grundsatz aufstellten: ein langer Vocal wird immer doppelt geschrieben, wogegen ein einfacher Vocal immer kurz und geschlossen lautet. Man vergleiche die drei Wörter: *Miina*, *mina* ich, *minna* gehen . . . Diese naturgemässe Schreibart könnte unbedenklich auch in den kirchlichen Büchern und andern Volksschriften angewandt werden. Der Ehste würde sich bald an die Neuerung gewöhnen, da er aus einem dunkeln Gefühle des Richtigen oft selbst unwillkürlich so schreibt“¹²⁴.

Ahrens väidab, et etteheide, nagu raskendaks uus kirjaviis lugemist, ei pidavat paika. Kogemused näitavat, et uut loetavat niisama voolavalt kui vana ja tihti ei märgatavatki erinevust. Koguni imestatavat, kuidas enne võidi nii kirjutada.

6. Ahrens, kes 1845. a. vaidluste tõttu lootuse oli kaotanud, et uus kirjaviis võiks võita, on nüüd jällegi asunud võitlusteele. On aga arusaadav, et neis ringkondades, kus Ahrens uut kirjaviisi propageeris, nimelt vaimulikkude hulgas, selleks kõige vähem eeldusi oli. Ometi näitab Ahrensi keeleõpetus, et ta julgesti soovitab uut ortograafiat, olles kindlasti veendunud uue kirjaviisi paremuses.

Praktiliselt oli Kreutzwald oma töödega püüdnud uut kirjaviisi rahvale lähemale viia. Kuid nii mitmekski aastaks (kuni 1857. aastani) jäid Kreutzwaldi tööd ainukesteks, mis olid kirjutatud uues kirjaviisis. Ei ole siis ime, et Kreutzwaldi mõnigi kord valdab üksindustunne. Pealegi ilmusid samal ajal teosed, mis teataval määral pidurdasid uut kirjaviisi levimist. Eriti vastumeelne oli selles mõttes Kreutzwaldile Põlva õpetaja Schwartz'i poolt koostatud „Koli-ramatu“ esimene jagu, nimelt „Lühhikenne õppetus õigest kirjutamisest“, mis ilmus 1852. a.

¹²³ Ahrens, Grammatik, 1853, lk. 19, 20.

¹²⁴ Seals. lk. 20.

Hiljemini nimetab ta korduvalt „Kooli-raamatut“ „Koli-raamatuks“, kuigi sellesama sarja neljanda osana ilmus Kreutzwaldi enda koostatud „Lühhikenne õpetus terwisse hoidmisest“ 1854. a. (Kreutzwaldist mitteolenevalt muidugi vanas kirjaviisis).

VIII. Poleemika kirjaviisi üle aastail 1857—1859.

1. 1857. aasta on mitmeti murranguline. Sel aastal avanes eestlastel võimalus hakata välja andma omakeelset ajalehte ja mitte ainult ühte, vaid kahte korraga. Juuni algul hakkas Jannseni toimetusel Pärnus ilmuma „Perno Postimees ehk Näddalileht“, umbes kuu aega hiljemini ilmus Tartus kirikuõpetaja Willigerode toimetusel „Tallorahwa postimees“. Uute ajalehtede veerge ei täitnud enam esto-fiilid, kes kirjutasid „armsale maarahvale“, vaid suurel määral selle maarahva liikmed ise. Kuigi „Tallorahwa postimees“ maarahvale kaugemaks jäi kui „Perno Postimees“, sest „Tallorahwa postimehe“ „leivavanemateks“ olid peamiselt ju kirikuõpetajad, leidis sellegi ajalehe veergudel ruumi ka maarahva esindajate kirjutistele ¹²⁵.

Neis ajalehtedes võidi — hoolimata tsensori kitsast väravast — teatud määral käsitleda ka päevaküsimusi, eriti niisuguseid, mis polnud poliitilist laadi. Üheks seesuguseks aktuaalseks küsimuseks oli kirjaviisi-küsimus. Et see aga võis endaga kaasa tuua teravaid vaidlusi, siis püüdis Jannsen sellest oma ajalehes esialgu vaikida. Selle vastu leidis kirjaviisi-küsimus „Tallorahwa postimehes“ seda üksikasjalisemat käsitlust. Alamal püüamegi vaadelda seda poleemikat.

2. Kirjaviisi-küsimuse tõstis esile Kreutzwald 1857. a. „Maarahwa Kasulises Kalendris“, kus ta Vene-Inglise sõjast jutustades kõrvalepõikena pöördub F. Russow'i poole, kes „Tallinna kodaniku“ nime all oli välja andnud rahvaraamatuid (Tallinna koddaniko ramat omma sõbbradele male“ 1854—1857, 12 osa), ja küsib viimaselt: Mikspärast, auulik „Tallinna kodanik!“ kes teie Soome ja Kuusalo ligemal elate kui mina, enast muido edasiastuva rahva seltsimeheks tunnistate: — mikspärast olete oma jalga vana pöörase kirjakombe kammit-sasse sidunud? — Kes oma parema tundmise vasta, üksnes pimedate meelega hääks, kooli kartes, kõik vana risu ja kooli raetatud kooli teelt ei usalda ärakoristada, sellel ei ole veel tõsist mehe julgust: „Tee aga mõnele hästi, hulga meelt mööda käik on alv.“ — Tõsi saab ika aega mööda igas kohas teed murdma. Meie, vaimu priskusses kosuv,

¹²⁵ Vrd. ka H. Helm, Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu, lk. 26 jj.

Maarahvas saab ükskord köstrite kirjutamisest ja Koli(!)-raamatu õpetusest lugupidamata tundma, et loodudkomblaine kirjutus üksnes elava sõna jälgil käib. Mina ei eksi mitte maa-keele sõna-elina vasta, kui ütlen: Miina tahab sügise mehele minna. Kui sina minu sule kirja ei usu, siis juhatan Siina-mäält sulle targema mehe ja läkitan sind sinna, kus tühja lori suule lukettepanakse“¹²⁶.

Sellele provotseerivale uues kirjaviisis kirjutatud märkusele vastab „Tallinna kodanik F. Russow“ „Tallorahwa postimehe“ esimese aastakäigu 23. numbris. Ta leiab, et kui lihtsa toiduga harjunud külaline sellepärast ära läheb, et talle kallist toitu pakutakse, siis on parem külalisele seda mitte pakkuda. Edasi lausub ta: „Mina armsad sõbrad maal venitasid uut moodi kirjutust veerides mooraamatukese ni pitkaks, et uudis, mis esimene leht kuulutas, käes ära vanunes, enne kui lugija raamato viimse otsa kätte sai. Arvage isi, kas võisin hakata oma sõa-sõnumite vahel uue ja vana kirja vahet seletada? asja, mis meie Maa-rahvale, Jumal parago, veel silmapaari vahekohas seisab, ja ni kaua seisma jääb, kui k o l i - r a a m a t e i o l l e k o l i - r a m a t o õ p e t u s t tühjaks tunnistanud. Jah, vist! ni kaua kui Siina-mäält õpetust ei tule ehk Soome-targad ei aita, ei usu rahvas ialgi, et vana õppinud kirja viis peab kammits olema ja pöörane, ja meie kirjamehed, kes uut kirja mättaid mööda loevad, hüavad seda ilma keelamata keele segamiseks. V õ t i o n k ü l v a l m i s, a g a „l u k“ t e g e m a t a, m i s v õ i k s „tühja lori suule“ ette panna“¹²⁷.

Nagu näha, põhjendab Russow vana kirjaviisi tarvitamist rahvaraamatuis samade väidetega, milledega Kreutzwald omal ajal (1846) soovitas Faehlmannile tagasi minna vana kirjaviisi juurde (s. o. et rahvas venitavat uut kirjaviisi lugedes, vrd. eespool lk. 40). Et Russowile endale uus kirjaviis mitte vastumeelne pole ja et ta seda tarvitada oskab, seda näitab ta kasvõi sellega, et ta poleemilise vastuse kirjutab uues kirjaviisis.

„Tallorahwa postimehe“ toimetuse suhtes võrdlemisi tolerantne ja nii võibki poleemika jätkuda uues kirjaviisis.

Kreutzwaldil pole eelmise vastuse puhul põhjust otseselt pahane olla Russowile, sest selle poolt toodud põhjendused on küllaltki aru-

¹²⁶ Maarahva Kasuline Kalender, 1857, lk. 19, 20. Jutuosa kirjutatud „Jaakobi päeval 1856“.

¹²⁷ Tpost. 1857, nr. 23, lk. 180.

saadavad. Siiski kasutab Kreutzwald võimalust, et „Tallinna koddani-
kule“ kirjutatud vastuse näol üldiselt sõeluda kirjaviisi-küsimusi. Ta
teeb seda — nagu omal ajal Masing — küllaltki omapärasel kujul,
nimelt värsivormis. Olgu siin esitatud sellest pikemast juhuluuletisest
mõni katkend. Luuletis algab järgmiselt:

„Meie keelt, mis mudapori
Ammu solkind loodud teel,
Ei või enam minu lori
Ega targemgi sel ööl
Õige jälga juhatada:
Kui kõik seatud valgus'-andjad
Pimedusse võrku kandvad,
Misga valgustusse valla
Peitu vivid vaka alla.

Kaks meest praego käivad posti,
Toovad taskus mõnda kosti
Võeralt nii kui omalt maalt,
Aga Eesti keele ra'alt
Pole tännini veel tenga
Mite kukund nende punga!
Tük on Turgist, teine Tatrast,
Kolmas Kiina-maalt ehk Matrast
Tuulispaskel võinud tulla,
Aga, vader, seda hullo,
Mis naad keeleks kirja pannud,
On vist tont neil' ise annud!
K oli täidab nende pugu,
K o o l i s t ei pea ükski lugu.“

Edasi kirjutab Kreutzwald, et keegi ei kannu hoolt keele eest

„ega püa seda teada:
Kuda rahva elav suu
Sõna-kõlksud sünnitanud.“

Ta leiab, et orjuses nurjaläinud eesti keel ootab päästjat, ja
palub taevaisa, et see valaks õli kirjameeste lampidesse, et järeltulev
põlv

„Isa-keele murde pära
Koggonist ei kautaks ära!“

Luuletis lõpeb Kreutzwaldile omase üksindusmotiiviga, mis on küllaldaselt põhjendatud, sest Kreutzwald oli sel ajal ju tõesti ainuke uue kirjaviisi eest võitleja eestlaste hulgas.

„Laanes lindu laulan ü k s i
Oma tralli tuikene;
Komistago jalg teil „mätta“,
Siiski u u d i s t ma ei jätta!
Sõimu, laimu, rahva naeru
Ei ma karda; — karu-kaeru
Kasvab iga vilja sees:
Mis sest hoolib külvimees?
Poolik töö on päris petja,
Täielik üks vägev võitja.
Kesse k a h e voli orjab,
Kibuvitsa okaid korjab“¹²⁸.

Nagu selgub, on õieti ainult viimased read määratud Russowile, kellele Kreutzwald ette heidab, et ta teenivat kahte isandat.

Kreutzwaldi värsisepitsusega lõpebki seekordne poleemika. Et Russow ei tundnud end sellest otseselt puudutatud olevat, siis ta enam ei vastanud. Pealegi kaldusid Russowi sümpaatiad tõesti uue kirjaviiši poole, sest juba varsti peale seda ilmusid Russowi tõlkes „Eesti-maa Talorahva Seadus“ (1858) ja „Juhatamise kiri talokoguduste kohtomeestele“ (1858), mõlemad uues kirjaviisis.

3. Samal 1857. aastal, mil Kreutzwaldilt ilmus poleemilisi torkeid, avaldab Kreutzwald ka mitu raamatut uues kirjaviisis. Nii ilmuvad sel aastal „Maa- ja mere pildid. Teine jagu“ ja „Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersolgitud.“ Selles „ümbersolgitud“ osas käsitleb ta peamiselt kirjaviisi-küsimusi¹²⁹. Nii on sellele pühendatud terve 25. peatükk „Kuda Kilplased Uppakallo isandalt kirjaseadust paluvad“. Siin paluvad kilplased Uppakallo ülemisandalt kaitset selle vastu, „et üks Kilpla kirjamees mitte enam ei tohiks oma kirjasi kui tänini trüki panna, kus sees kallid selge Kilpla keele-murre ärasalgatakse. Kuis tohib

¹²⁸ Tpost. 1857, nr. 25, lk. 195.

¹²⁹ Vrd. E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald'i „Kilplaste“ algallika küsimus, EKirj. 1933, lk. 579.

üks mõistlik tark kirja mees sõna kirjutada, kus „sanna“ peab seisma ehk „Sannumetoja“ kohta sõnumitooja panna, ja sedaviisi kõik vanast päritud kunstlikud jooned kui „temma, minna, sinna, nimmi“ ja nende sarnased: tema, mina, sina, nimi etc. kirjutada, et kirja sõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mitte raamatust. Aga ehk küll meil seda kartust ei ole, et Kilplas kedagi niisugust rumalust saaks hääks kiitma ehk tegema, siiski tõuseb ka kartust, rahvas võiksivad muul maadel mõne saja aasta pärast nõnda kirjutama hakata. „Oh palla silk!“ kui seesugust õnnetust viimaks Kilpla tuleks, mis siis teha? kõik kahekordsed healeta kirjatähed jäävad maha ja ei anta nende asemele muud kui healega kirjatäht lisaks, mis seda puudu ial ei jõua äratasuda. Nõnda oleme hilja aegu ühest uuest väga targa mehe kunstlikust kirjast üleslugenud, et kümne lehe poole peal, kui meie uuendaja värki peaks kirjutama 627 healeta tähte maha jääks ja selle kahjule mitte suuremat lisa ei tuleks, kui 97 healega tähte, mis vähem on kui üks kuuendik. Kilplased palusid ülem-isandat alandlikult, uutvärki kirjutamise solkimist Kilpla wallas ärakeelata, ja ei kellegile pikemat luba anda, vanast „tuderitud“ meeste kirja joonelt kõrwale astuda“¹³⁰.

Järgmises peatükis vastab ülem-isand, et niisugust keeldu tarvis ei ole, sest kui mõni Kilplane kirjamees pööraseks on läinud, siis ei olevat ju sundi, „et üks mõistlik Kilplane niisuguse teelt kõrvale läinud raamatukirjutaja lori peab lugema, kes sõnad sedaviisi püüdnud ülespanna, kui rahva suust kuulus kõlksuma; vaid kõigile jääb edaspidi kui tänini prii voli, targemate kirjameeste raamatutest ajaviitust ja tulu otsida, kus „warsi luggo wanna kenna sannaga“ teile antakse“¹³¹.

Nagu mõningaist vihjeist (*Sannumetoja, sanna, istusid laudas, aedas*) näha, on Kreutzwald seekord suunanud oma pilke J. V. Jannseni vastu, kes rahvaliku kirjamehena oleks võinud kasulikum olla, kui ta oleks olnud uuendusmeelsem. Samas lausub aga Kreutzwald päris tõsiselt: „Pilkamise teelt tõele tagasiminnes, tuleb küll väga kahetseda, et mõni meie rahva sugust sündinud mees, kellele Jumal kenad andeid jaganud, üsna võeras ikkes hakanud vedama, ja sest kütkest ennast enam ei oska peasta, mis rohkem kahe saja aasta eest keele tundmata võerad meie keele sarvi olivad sidunud“¹³².

¹³⁰ F. R. Kreutzwald, Kilplaste imevärklikud... jutud ja teud, III tr., lk. 67, 68.

¹³¹ Seals. lk. 68, 69.

¹³² Seals. lk. 69.

Jannsen suhtub Kreutzwaldi pilkesse võrdlemisi rahulikult. Kui „Perno Postimehe“ 1857. a. 19. numbri lõpul kuulutuste osas teatatakse, et uutest raamatutest on ilmunud „Kilplaste imevärklikud... jutud ja teud“, siis lisab Jannsen sellele joone alla järgmise poolpilkelise märkuse: „Kuida peälekirjast jubba nähha: U u s rahwas u u s kele murre. Ka panneb nende „ülemisand“ kaunis saggedaste pahhaks, et ma kele kirjutajad Kilplaste keelt ei armasta; agga mis teha? senni kui p i b e l, j u t l u s s e - j a l a u l o r a m a t m a kele on, jättame meie Kilplaste keelt Kilplastele. Ma keel ullatab weel meie tarwis. Agga naljaks on Kilplaste teud muido kennad kül ja 20 kopp. eest ka mitte kallid“¹³³.

Huvitav on muide „Kilplaste“ puhul märkida, et Kreutzwald on siin katsunud võrdlemisi täpsat statistikat esitada selle kohta, kui palju ruumi võimaldab säästa uue kirjaviisi tarvituselevõtt.

4. Et rahva seas huvi kirjaviisi-küsimuste vastu süvendada, avaldab Kreutzwald, kasutades „Tallorahwa postimehe“ toimetuse heatahtlikkust, uuesti kirjutisi ajalehes. „Tallorahwa postimehe“ 37. numbris (1858. a.) on avaldatud anonüümselt jutt „Vana karjakrants“, mis keelenäitena on esitatud uues kirjaviisis. On tõenäoline, et sellegi jutu ajaleheveergudele toimetamisel on tegev olnud Kreutzwald.

„Tallorahwa postimehe“ 41. numbris on toimetuselt järgmine teade: „Wõrro linnast annab kulus mees tallorahwa postimehhele head nõuu: Ta nomib postimeest temma kele-murre ning tema kirjutamise-wisi pärrast, ja maenitseb tedda, Tallinna maa Kusalo kirriko õpetajast õiget kelemurret ja Soomlaste käest õiget kirjutamise-wisi õppida. Postimees ei panneks kuulsa mehhele mitte wastu, waid leppiks temmale järrele, kui maarahwas agga sedda samma nõuu annaksid“¹³⁴.

Edasi palutakse külamehi ütelda, mis nad arvavad keelenäidisena esitatud loost, mis on uues kirjaviisis. „Kumb kele-murre on armsam, meie wanna harrinud murre või Kusalo õppetaja murre; ja kumb kirjutamise wiis on armsam, meie wanna harrinud-wiis või Soomlaste wiis?“¹³⁵.

Lõpuks ütlewat kuulus Võru mees veel, et õpetajad, köstrid ja koolmeistrid olevat vanaga harjunud, aga kui külarahva lastele uut kirjaviiisi õpetada, muutuvat see neile armsaks.

¹³³ PPost. 1857, nr. 19, lk. 154.

¹³⁴ Tpost. 1857, nr. 41, lk. 339.

¹³⁵ Seals. lk. 340.

Paar numbrit hiljemini (nr. 43) teatab toimetus, et ta on otsustanud avaldada kirjaviisi-küsimuses seisukohad nii poolt kui vastu. Algul esitab toimetus Kreutzwaldi kirja. Kreutzwald kurdab selles, et temale valmistavat vana kirjaviisi lugemine raskusi. Õige karmilt hindab ta vana kirjaviisi, lausudes: „tondi keel se on ja tondi keeleks ta jääb, kui teie paremat teerada ette ei võtta“¹³⁶. Temagi olevat tundnud rõõmu uues kirjaviisis ilmunud palast, temagi lubanud ajalehte toetada, kuid „kes vanast kammitsast oma jalga ei julge peasta, se ei ole minu seltsimees! ja kuhu ühte neid mehi palju koko astub: senna ei tõsta ma sundimata oma jalga mitte. Minu tee läheb e d a s i! — Kes paigale s e i s m a jääb, astub teadmata igapäev sammu t a g a s i. Ma olen kaua kül võeras ikkes vedanud, sakslaste adraga meie põldu künnud ja tondi äkkega äästanud, enne kui targemate õpetuse abiga märkama sain, et asja lugu loodud kombel sedavisi pikemalt edasi ei võinud minna. Üks kuulus kirjatark soomlane, kes juba muru all igavest rahu puhkab (Sjögren suri 1855. a.; A. K.), oli eksituse võrku mul silmast peastnud. Ühe teise noore põlve ka juba haua sängi magama läinud sõbra (Faehlmann; A. K.) nõul olin parajalt Sauluse kombel kodunt välja läinud, hullades valguse vastu mässama, aga enne kui Damaskusse jõudsin, sain ma usklikuks Pauluseks, ja nägin selgeste, et neil, kelle vasta ma vaimu pimeduses olin södinud, igapidi õigus oli“¹³⁷.

„Võtke korra pisukest vaeva ette, asjalugu selge silmaga läbi katsuma, ei mite Sakslaste prilli klaaside läbi, kuda tännini tegite, külap siis leiate, kuda Maakeele kirja mite Saksakeele kirja vormidesse ei tohi valada, nemad on üsna võerad teine teiseaga, kes kuskil koko ei sünni. Maakele ema ja vanem öde elavad praegu alles veel Soomes, sealt peame nõu ja abi otsima, kui meie õigelt teelt umbkaela metsa ei taha eksida“¹³⁸.

Edasi näitab Kreutzwald, kuidas eesti keelt puudulikult oskavad sakslased esimesi raamatuid kirjutades eesti keele tahtsid ladina keele raamidesse valada. Võõrad kammitsad aga olevat lõhkunud Ahrens, kelle grammatikat Kreutzwald soovitab lugeda.

Vana kirjaviisi tekkimist selgitades märgib Kreutzwald, et algul olevat sakslased keelt kuuldes kõrvaga eksinud ja hiljemini seda eksitust ka kirjatähtedega märkinud, nii et „Kus lodud kombel üks ealeta

¹³⁶ Tpost. 1857, nr. 43, lk. 353.

¹³⁷ Seals. lk. 354.

¹³⁸ Seals. lk. 354.

pookstav sõna keskel seisis, senna asutati kaks, ja kus kaks ealega kirjatähte pidid olema, senna pandi üks. Sedaviisi kirjutati siis: „m i n n o e m m a, s i n n o i s s a, t e m m a J u m m a l, r u m m a l s a n n a, p a r r e m s a n n u m, w ö e r a m a l e, s o l a t ü n d e r j. m. t. . . Seeläbi sündisid kõik need lugemata eksitused ilmale, mis meile täna veel vaeva teevad ja jalga komistama panevad. — Katsuge nalja pärast, ma palun! Saksakele nime Emma (Emma) ja teie kirjutuse kombel „emma“ (Mutter) ehk Saksakele sõna Minne (Armatseminne) ja Eestikele „minne“ (gehe) teine teise kõrvas nimetada, kül siis leiata seda vahet, ja hakate tundma, et õigus nende kätte jääb, kes „ema“ ja „mina“ kirjutavad. Ehk kül teie seda teate, mis vahhe kanga v a n n u t a m i s e ja kohtu meeste v a n n u t a m i s e vahel on: siiski ei tee teie kiri sugugi vahet. Teie v a n n u t a t e kangast ja kohtomehi ühe pingi peal; tuul on teie keeles villo ja ladalt ostate villo, niisamuti ei ole ölle vaadil ega ölle kubbul midagi vahet“¹³⁹.

Lõpuks pilkab ta kilpla sugu, kelle pesa olevat Vändra metsas¹⁴⁰, ja tunneb rõõmu, et mõned Tallinnas väljaantud kalendrid, samuti „Eestimaa Talorahva seadus“ uues kirjaviisis on trükitud. Olevat tulnud aeg elarvamuste paelust vabaneda.

Selles võrdlemisi ulatuslikus ja laiemale lugejaskonnale määratud kirjutises toob Kreutzwald õieti esmakordselt eesti lugejale kirjaviisiküsimused lähedale. Senini oli neid küsimusi käsitletud suhteliselt kitsais estofiilide ringkonnis, oli nende üle kõneldud ja vaieldud tavaliselt saksa keeles, oli tihti lähtunud isegi muulaste tarbeist eesti keele õppimisel. Nüüd aga kõneldakse neist kogu ajalehe lugejaskonnale, kutsutakse kõiki oma arvamusi avaldama kirjaviisi üle, näidatakse, kuidas on saabunud senine kirjaviis ja missugused on ta puudused. Kreutzwaldi kirjutis on hoogus, paiguti teravgi, kantud ärkamisajale omasest rahvuslikust vaimustusest. Keele- ja kirjaviisiküsimused on seotud rahvusliku omapära probleemidega: eestlasele näidatakse, et senine kirjaviis ei ole meie keele kohane, senini on eesti keelt saksa prillide läbi vaadeldud, senini on eksitud; nüüd on aeg tulnud seda eksitust parandada, on aeg tulnud siirduda uuele kirjaviisile.

5. Toimetus on sellele kirjutisele omalt poolt teinud rea pastorlike allmärgusi ja lausub lõpuks: „Minna ei kida, agga ei laida sedda

¹³⁹ Tpost. 1857, nr. 43, lk. 355.

¹⁴⁰ Arvatavasti C. E. A. Körber, vana kirjaviisi pooldav pastor Vändras.

ka mitte, ütlen agga, et ta minno melest immelinne on ja et minna ei sa sedda mitte ilma waewata luggeda“¹⁴¹

Samas avaldab „Tallorahwa postimees“ ka ühe „külamehe“ kirja, kes kaitseb vana kirjaviisi ja ei taha midagi teada Võru kuulsa mehe keelemurdest. „Temma tulleb omma ärraseggatud kelemurrega, kui ühhe wanna kassukaga, kel ued paigad on peale pantud, ja siiski tahhab meile sedda armsaks kita“¹⁴².

Toimetus loodab, et tema kui kogu talurahva postimees võib keele kujunemisel kaasa aidata. „Oh, et mo paun saaks emma koddaks, kust õige pärris maakeel saaks ilmae sündima“¹⁴³.

6. Nüüd, kus võitlus on julgelt alustatud, selgub, et Kreutzwald ei võitle siiski mitte täiesti üksi. Temale sekundeerib väärikalt „tudent Malm Tallinnast“¹⁴⁴. „Tallorahwa postimehhe“ 46. numbris avaldab toimetus Tallinna mehe kirja, kes soovitab uut kirjaviisi. Oma kirjutises tahab Malm anda ülevaate sellest, „millas maakeele raamatuid hakati trükima ja kuidavisi kirja lugu, mis alguses õige vaene oli, aega mööda on ika selgemaks ja paremaks läinud“¹⁴⁵. Ta kõneleb siin kaskaegsest ladinakeelsest Jumalateenistusest, Witte oletatavast katekismusest, toob näite Stahli keelest, jutustab Hornungist kui kirja-keele parandajast, keda 1700. a. paiku ei tahtud kuulda, selgitab Hornungi kirjaviisi võidukäiku, nimetab Uue Testamendi ja Piibli tõlkimist ja näitab, kuidas vana kirjaviis kuni Masingini puutamatuna püsis. Masing olevat olnud esimene, kes märganud puudusi seesuguses kirjaviisis nagu „k a n n a k a n n a munna tuppa, kalla kalla peäle wet“ . . . „Masing . . . hakkas parandama, aga ehk ta kül hiljukeste teed käis ja ei puutunud vana kirjasse, vaid teda aga kõigesuguse kriip-sudega ja täpikestega ära seletas, ometi kõik küla koerad kargasid üle oja, läksid tema kallale ja karjusid: „miks, sa söge, meie vana kallist kirja rikud ja kirjuks teed?“¹⁴⁶. Malm leiab, et Masingi parandused olid poolikud. Vahepeal olevat kirjaviis muutunud veelgi kirjumaks, kuni Kuusalu õpetaja ja mõned teised appi tõtanud.

Samuti kui Kreutzwald, seletab nüüd ka Malm vana kirjaviisi puudusi: „On vanal kirjal kahes asjas suur puudus, mis Stahli ajast meile

¹⁴¹ Tpost. 1857, nr. 43, lk. 356.

¹⁴² Seals.

¹⁴³ Seals. lk. 357.

¹⁴⁴ Carl Eduard Malm, kooli- ja kirikukirjanik.

¹⁴⁵ T post. 1857, nr. 46, lk. 377.

¹⁴⁶ Tpost. 1857, nr. 47, lk. 385.

kalliks päranduseks jäänud: 1) pruugitakse vana kirjas hulk kahekordseid healeta tähti, kus rahva suus aga ühekordsed kõlksuvad, ja 2) healega tähed, kus nad hädaste tarvis lähevad, jätakse hulga kaupa maha, mis otse nenda hul on, kui se, kes kaks kasukast paneb selga, aga mütsi ja kindad jätab kodu, ja nenda läheb külma käte¹⁴⁷. Et lugija paremine aru saaks, tahame siin mõned sõnad välja valitseda, kus nimetatud vigad kõige selgemine silmile paistavad, ja kust ju iga mõistlik inimene võib näha, kui hirmus segane ja kõrrata se kallis vana kiri on. Keele murre ja südame murre (mure); kana warras (varas) ja sukka warras; võtan sulle (sule) kätte ja kirjutan sulle; minna (mina) tahan koju minna; kas sinna (sina) sinna lähed? j. n. e. vaat kõik need sõnad kirjutatakse vana viisi järel hoopis ühte moodi; aga kas nemad kaa ühte moodi kõlksuvad? Ei mite! rahvas rägib: „murre ja mure, varas ja varras, sule (sulg) ja sulle, mina ja minna, sina ja sinna“. Neile toob Malm veel lisanäiteid ja leiab, et seda laadi vigadest kubisevad raamatud.

Edasi jälgib ta vana kirjaviisi teist puudust: „Aga, ütleb möni, kui ma enam ei tohi „minna“ kirjutada, vaid „mina“, kuidavisi kirjutatakse siis se naesterahva nimi „Mina“, kellel ommeti jälle teine heal on? Muidugi „Mina“ ja se on se teine puudus, keda meie ütlesime vanal kirjutamise viisil oleva, healega tähhed visatakse naeru pärast välja, saagu sõna nägu teiseks või mite: siil, sili (siili); tuultule (tuule); loom loma (looma); saan saani (saani) jne. ja poja (pooja), kes kurjategija poob, läheb kirja poolest emapojaga ühte koku, ehk kül heäl on hoopis teine. Muud pisemad vigad jätan nimetamata, et lugija aeg ei läheks igavaks“¹⁴⁸. Lõpuks lausub ta, et soomlastel on juba ammu see kirjaviis.

Rahvas aga hüüdvat nüüd samuti kui Hornungi päevil seda vana torupilli-lugu, et „vanad kombes kallid kombes, ued kombes sita kombes.“ Malm loodab, et lõpuks tunneb iga mõistlik inimene, kui puudulik vana kirjaviis on. Pealegi ei muutvat kirjaviis ju keelt ennast: „Möni nuriseb ja ütleb, et keel ue kirjutamise viisi läbi saab rikutud, kuidas nenda, kas sõnad ei jää needsama sugused kui kirja pöörast nagu muudetakse, või kas koer ennem ei ole koer, kui karva heidab?“¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Toimetus teeb siin märkuse, et ta läheks parem kahe kasukaga kui hoopis ilma. Vrd. Tpost. 1857, nr. 47, lk. 386.

¹⁴⁸ Seals.

¹⁴⁹ Seals. lk. 387.

Ja lugeda olevat uut kirjaviisi niisama kerge kui endist. Hulk raamatuid olevat juba ilmunud uues kirjaviisis, näit. „Maa- ja mere pildid“, „Kilplased“ jt.

Eelmisest nähtub, et Malmi kirjutis on kaine ja asjalik. Ta püüab vältida Kreutzwaldile omaest pilkelist tooni ja teravusi. Rahulikult ja teadlaslikult selgitab ta vana kirjaviisi tekkimist, näitab selle puudusi ja viitab sellele, et kirjaviis on ikkagi keele väline vorm, mitte keel ise. Vana kirjaviis ei suuda väljenduslikke nõudeid rahuldada ja sellepärast tuleks temast loobuda. Üldse on Malmi kirjutis kogu selleaegses poleemikas üks tõsisemalt arvestatavaid ¹⁵⁰.

7. Lisaks Kreutzwaldile ja Malmile on ainult üksikuid, kes uut kirjaviisi pooldavad ja selle kasuks julgevad sõna võtta. Nii kirjutab keegi Treumuth (Peipsi ranna poolt Võrumaalt), et kuigi tema peab väga tarvilikuks maarahva õpetamist ja hindab sisu enam kui keelt, siiski ka tema märkab vana kirjaviisi puudusi. „W a n n a a r j u n u d t e e n õ u a b k i b b e d a s t e p a r r a n d a m i s t , k e s s e d d a w õ i b s a l l a t a ? “ Keel on olnud võõrais kammitsais ja „anname sellepärast tänno ja kitust igga wahwa söddijale, kes tedda sowib sest orja põlwest peästa“ ¹⁵¹. Uus tee olevat harjumata ja sellepärast ei julgetavat seda mööda käia.

Ilma kirjaviisi üksikasjusse laskumata märgib kirjasaatja seega päris õigesti, et peapõhjuseks, miks vanast kirjaviisist kinni peetakse, on ainult harjumus.

Hiljemini kohtame „Tallorahwa postimehes“ veel üheainsa Wõrumaa kirjasaatja, kes võrumurdelises kirjas julgeb ütelda, et ka tema on „meie wanna modi kirjutusse wisi wasto“ ¹⁵². Kõik teised sõnavõtjad — ja neid on üsna rohkesti — on vana kirjaviisi poolt ja uue kirjaviisi vastu.

8. Püüame alamal pilku heita nende „Tallorahwa postimehe“ kaastööliste kirjadesse, kes esinevad vana kirjaviisi kaitsjatena.

Teataval määral tüüpiline ja selle ajajärgu olusuhteid kajastav on Metsapere koolmeistri Hansu kirjutis. Tema polevat tahtnud „Postimeest“ oma kirjaga tülitada, küsinud nõu kirikuõpetajalt ja köstrilt, need pole soovitanud, läinud siis koolivanema juurde ja see ütelnud, et

¹⁵⁰ Vrd. ka M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 2, 1899, lk. 87 ja V. Reiman, EÜS-i album II, lk. 20.

¹⁵¹ Tpost. 1857, nr. 49, lk. 403.

¹⁵² Tpost. 1859, nr. 22, lk. 175.

Hans kirjutagu, ärgu kartku tarku mehi, sest kui ta ei kirjuta, siis „Soomlaste kirjutusse ja trükkimisse wiis woimust wöttab“. Kui juba õpetajal uus kirjaviis silmad kirjuks võtab, mis siis kõnelda veel lastest. Ja sellepärast kirjutabki Hans: „Siis on nüüd minno allandlik palluminne teie wasto, et teie wöttaksite ikka selle eest hoolet kanda ning murret piddada, et meie Ma kele ramatud, mis eddaspidi peaksid rahwa kätte sama, woiksid selle kirjutusse wisil trükkitud sada, nago meie pühha Uus Testament, ja meie armas laulo ramat on. Sellega olleme meie koolmeistrid, ja keik meie koli lapsed harjonud ja sellega ülleskaswanud. Teisest meie ei tea. Teist meie ei tahha. Mis ühhed wägga targad ja sure kunstiga wäljaõppinud mehhed issekeskis waidlemisse modi kirjutawad ja lassewad trükki panna: mis se meitele. Tehko nemmad, kuidas teädwad. Agga meie jäme ikka selle wanna tallo-rahwa moisto sanna jure: „Wanna te, wanna söbber“¹⁵³.

Näib, et seesugune truualamlik „wanna te“ pooldamine oli ka „Tallo-rahwa postimehe“ „leiwawannematele“ meelt mööda.

Eelmisele vastandiks on järgmine kiri, mille on kirjutanud „söber M.“ Tartumaalt. Ta on õige teravalt uue kirjaviisi vastu ja lausub: „Wäärt olleks sedda uut kelemurret ühhe pingi peäl wannutada, agga ei mitte wannutada, sest et ta pörane on. Tuul on küll meie keles willo, aga willo ei osta meie mitte ladelt, waid willo, agga sedda uut kelemurret woib ladelt küllalt osta. Koli Märt saab sest keigest kül arro, ja mõistab wägga hästi wahhet tehha, agga need ued kõrsikud, kes meie sure karja ma peale söma tükkiwad, ei mõista weel omma nödra hammastega meie ma rohto süa... Wändra metsas ei olle mitte Kilplaste pessa, waid seal on üks suur hallik, kus sisse Kilplased sawad ärra upputud“¹⁵⁴.

Kuid M. ei taha mitte ainult neid uusi „kõrsikuid“ pilgata, waid ta tahab rahvale ühtlasi wana kirjaviisi õpetada. „Et luggeja parreminne arro saab, tahhan siin monned sannad lühhidelt sedda wisi neile näidata, kes tännini ei olle sest weel arru sanud. Mina minna minna; mure murre murre; waras warras warras; sule sulle sülle jne... Pango iggaüks need märgid jure, siis on selge wahhe, ja iggamees woib kommistamatta luggeda; agga se uus, meile heaks kidetud kirjutamisse wiis, polle muud, kui üks solgi wessi, mis pahhast hallikast tulleb ja enda selge weega seggab“¹⁵⁵.

¹⁵³ Tpost. 1857, nr. 47, lk. 388.

¹⁵⁴ Seals. nr. 49, lk. 404, vrd. eesp. lk. 54.

¹⁵⁵ Seals. lk. 405

Veidi asjalikum on Süwwikaewo Ado, kes uuele kirjaviisile läheneb arvustavalt. Tema leiab, et juhul, kui ei tarvitata Masingi täpikesi, ei saada ka uut kirjaviisi tarvitades eristada mõningaid sõnu. „Nüüd ei olle nemmad minnule selletanud, kuidas nemmad k a s kirjutawad, minna pean ikka mõistma ja kõnne jatko luggema et teada, kas se sõnna on k a s või k a s. Nenda on neil palju teisi sõnnu, nagu t a l, t a l, a l, a l, a l“¹⁵⁶. Lisaks arvab tema, et kuni pühakiri on vanas, tuleks ikka jääda vana kirjaviisi juurde, sest muidu tuleks koolis kahte kirjaviiisi õpetada.

Seesuguseid võrdlemisi väheütlewaid kirju, kus avaldatakse paha-meelt kirjaviisi parandajate üle ja palutakse: „Jätke meid wanna kirjutusse wisi jure!“ on 1858. ja 1859. a. „Tallorahwa postimehele“ tulnud võrdlemisi rohkesti. Nii teatab toimetus 25. VII 1858, et talle on tulnud kirju Rõngust, Põlvast, Kanepist, Tarvastust jne. Teinekord (13. III 1859) teatab toimetus, et talle on tulnud kiri, milles „on ka monned kowwad sõimonimmed sees nende wasto, kes uut modi Ma kele kirjutamist on ülleswõtnud“. Toimetus toob näite kirjast, millest selgub, et kirja kirjutaja on ülivihane kirjasolkijatele ja narrilastele ning on otsustanud mitte ühtegi uues kirjaviisis kirjutatud raamatut osta. „See on meile nüüd kindlaste nouuks woetud, ja meie tahhame ni kaua woidelda, kui meil weel hinge rindus, ja soja werd süddames on“¹⁵⁷.

9. Kõikidest neist pinnalistest uue ortograafia vastu kirjutatud poleemilistest kirjutistest väärrib enim tähelepanu 1858. a. suvel avaldatud pikem, neljast numbrist läbikäiv artikkel „Neile, kes luggeda tahhawad: Makele kirjutamisest Soomlaste wisi järrele“.

Selle kirja saatja O. J. ütleb „keige Tallinna kubbernemango „õige“ Eestirahwa nimmel“: „Egga sa käest ärra olle, Postimees! Mis sompsu sa tahhad meile kirjaga tehha? Ärra hullu tee! Sind siis ennam kesgi ei loe. Siis jättame parrem luggemise hopis mahha, kui ennam allustud kombel meie emma-keles meile sedda kätte ei anta.“

Edasi leitakse, et „se kirja kombe, mis Wörrolinna kulus mees ning Kusalo õppetaja ihhaldawad, on igga Eestlasele w ä g g a w e i d e r, ehk üksi Peipsetagguse Wennelaste meelt möda, agga mitte Maa rahwale“. Sellega võivat küll ehk võrulased kui „rajjanikud“ harjunud olla, sest venelased ütlevat: „темя тьюлеп тага яла“ jne.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Тpost. 1857, nr. 50, lk. 412.

¹⁵⁷ Тpost. 1859, nr. 11, lk. 88.

¹⁵⁸ Тpost. 1858, nr. 4, lk. 31.

„Ka Some räkimisele passib ta ennemine, sest need wennitawad sönnu: „Jus-si o-li Mat-tin poi-ka“ jne. Nende hääl puhkab igga silbi wahhel, meil agga lähheb wereldes eddasi.“ Eesti keelele ei sobivat see, seda taipawat igauks. Ja Kreutzwaldile vastuseks küsib ta, kas Kreutzwald on siis Võrus viru-järva selge keelemurde kõrvus kaotanud, et ta eesti keelt soome keelega samakõlaliseks tahab teha. „Tunda woib igga laps, et neil keertel üks põhhi on olnud, agga „wälja-ütlemisel“ on nüüd kül hea waks wahhet. Kes sedda ei märka, sel ei olle ergast kõrvakuulmist“ ¹⁵⁹.

Pika vokaali märkimine kahe tähega lahtises silbis tundub talle tarbetuna, sest tal on millegipärast kujutus, et ainult kolmanda välte vokaali võidakse kaheli kirjutada (vrd. Masingi *looma* jne.). Ta küsib: „Pange nüüd: „kulutusele“ ehk „sowimisele“ kaks *uu*-d või *oo*-d ehk kakskümmend, ikka ta kulub: „kuulutus“ ja sooo-wimine“, agga millagi *k u l u t u s* ja *s o w i m i n e*, kudda rahwas rägib.“

Enam põhjendatud on autori kartus, et nimede häändamisel pärast reformi võib tekkida raskusi: „Teie moonde järrel ei woi eddaspiddi maarahwas ühhegi wõera maa, paiga, linna ehk innimese nimme enam üllesluggeda, ja kui nad selle parranduse wisil solgitud saaksid, siis nad ei olleks enam need nimmed, mis nad algo olla kohhaldasid“ ¹⁶⁰. Nii näiteks *Masing* asemel võidavat lugeda *Massing*.

Uuele kirjaviisile heidab O. J. ette, et see ei võimaldavat eristada genitiivi akusatiivist sõnades nagu *kooli*, *looma* jne. „Peasõnnadel Teil ei olle kusgi Genetiv, waid aina Akkusativ. Eks kõrw sedda wahhet ei tähka, kui küssite: *kelle?* et siis hääl kõlkub: „Jani, Maie, sola, koli, loma, willa jne.“ ja kui küssite *k e d d a?* et siis wastus teisite ning: Jaani, Maie, soola, kooli, looma, will-la, j. n. e. käib?“ kudda annate siis sääl wahhet?“ ¹⁶¹. Seejuures jätab autor aga märkimata, et seda vahet ei võimalda ka vana kirjaviis, sest ega vanaski kirjaviisis kolmandavälteline vokaal lahtises silbis kahekordselt kirjutatud ¹⁶². Ainult üksikutel autoritel esines kalduvus 3-vältelisi vokaale kaheli kirjutada (paiguti Masingil, Kreutzwaldil jmm.).

Eesti keele völdete alal eristab autor „5 wahhet“, mida ta märgib järgmiselt: 1) *kelle?* *w a l i* („lühhidelt“), 2) *keda?* *w a a l i* (wennites“), 3) *w a l l i* („tummaste, kermest“), 4) *kelle?* *w a l l i*

¹⁵⁹ Tpost. 1858, nr. 4, lk. 31.

¹⁶⁰ Seals. lk. 32.

¹⁶¹ Seals.

¹⁶² Vrd. „Koli-ramat“ I, lk. 14.

(„kõwwaste kermest“), 5) kedda? w a l l - l i („kõwwaste wennites“). Et kõiki neid wälteid märkida, selleks olevat vaja veel tarvilisi tähti luua, sest „Egga tarwilisemat kirjale ennam olla woi, kui sedda, et selle läbbi sõnnu n e n d a üllespanna woib, k u d d a rahwas neid just ü t l e b“. Uus kirjawiis aga märkivat sõnu „kobbina pääle“ ja olevat mitmeti puudulikum kui vana. Need, kes tahavad keelt parandada, pidavat enne Eesti- ja Soomemaa läbi käima ja keelt hoolega tähele panema. Pealegi olevat raske keele üle otsustada neil, „kel wõeras werri soontes soigub“ (mõeldud Ed. Ahrensit) ¹⁶³. Kreutzwald olevat küll hinnatav eestlane, kuid kirjawiisi alal võivad ka suured eksida. Kui ükskord sobivad märgid leitakse tümade häälikute *ll, mm, nn, rr* ja *ss* asemele, „siis wast saab kiri kele häle ja kõrwa kõlla möda käima, agga mitte muido“ ¹⁶⁴. Seni aga tulevat vana kirjawiisi juurde jääda.

Kuigi praegune vana kirjawiis ei võimalda kõiki vahesid märkida, siis „Meie isse same wägga heaste arro asjast ennesest, kus k a n n a ja kus k á n n a, k a l l a ja k á l l a luggeda tulleb, igga lapsgi, ehk kül praego weel tähtedel wahhet ei olle“ ¹⁶⁵. Pealegi olevat see nii ka teistes keeltes, et üht kirjakuju mitmeti hääldatavat.

10. Selle pikema ja kokkuvõtliku vana kirjawiisi kaitsekirjaga lõpebki olulisem osa nende aastate poleemikast. „Tallorahwa postimehe“ 9. numbris (29. VIII 1858) teeb toimetaja Theol lõpu vaidlustele, üteldes, et ta seda laadi kirjutisi „trükkida ennam ei anna, kül- lasse ennam ei kanna“. Ühtlasi esitab ta ka oma seisukoha: „Minna tunnistan tõeks, et ma kele kirjutamine Soomlaste wisi järrele õigem on, kui meie wanna wiis, agga minna tunnistan ka heaks, rahwa kätte sedda wisi jätta, kelle järrele keik nende ramatud on kirjutud ja trükkitud“ ¹⁶⁶. Ta soovitab: võtku tark mees ja kirjutagu aabits, katekismus ja Uus Testament uues kirjawiisis, lasku koolides seda õppida — ja mõnekümne aasta pärast on uus kirjawiis tülita käes.

11. Lõpuks tuleks märkida veel üht nende aastate poleemilist laadi teost, nimelt Kreutzwaldi „Tuisulasi“. Kreutzwald oli ajalehes kirjutanud kirjawiisi-küsimust selgitavalt, sedasama oli veelgi kaine- malt teinud Malm. Nad olid püüdnud mõjuda rahva mõistusele, ära- tada rahvuslikku iseteadvust, vabastada eestlasi mineviku kammitsaist.

¹⁶³ Vrd. Tpost. 1858, nr. 5, lk. 38 jj.

¹⁶⁴ Seals. lk. 39.

¹⁶⁵ Seals. nr. 7, lk. 55.

¹⁶⁶ Seals. nr. 9, lk. 65.

Seda pahandavamalt mõjus, et ajalehes ilmus rida kirju, milles koolmeistrid, köstrid jt. kõige jõuga vanast, iganenust kinni hoiavad. Ja toimetuskski, kes püüab väliselt heatahtlikult suhtuda Kreutzwaldisse, näib pooldavat vana kirjaviisi. Sellest mõjustatult otsustas Kreutzwald 1859. a. „Maa-rahwa Kasulises Kalendris“ kirjutada pilkeloo „Tuisulased. Üks ennemuistne jut“ (32 lk.). Ta jutustab siin, kuidas vanasti elanud Eestis tuisulased, kes olnud igasuguste uuenduste vastased. Nad sõitnud vankritega, millede rattad polnud mitte ümmargused, vaid mitmenurgelised. Nad tarvitanud sahu ja terariistu, millel olnud liigterad. Nad kandnud isegi kuubi, millel olnud liigvarrukad, ja pükse, milledele olnud õmmeldud ilu pärast liigreied. Kui tuisulastele parandusi soovitatud, siis pole nad neist midagi teada tahtnud. Kui aga üks noor avarama silmaringiga tuisulane (mõeldud Kreutzwaldi) ehitanud ümmarguste ratastega vankri, ilma et tuisulaste tähelepanu oleks ratastele juhtinud, siis meeldinud see tuisulastele küll. Nii parandanud ta Tuisula sahad ja riided ja ta parandused võetud vastu, sest nendest pole olnud teadlik. Siis aga tekkinud sõiduvõistlusel Tuisula jaamaülem ja noormehe vahel tüli ja jaamaülem juhtinud rahva tähelepanu ümmargustele ratastele. Rahvas olnud vihane. Seal aga tulnud ühel päeval üks jaamaisand (mõeldud vist „Tallorahwa postimeest“) ja kiitnud teda. Tuisulane saatnud rea oma uuendusi jaamaisandale, kuid see näidanud neid pilgates rahvale (vrd. Kreutzwaldi kirjutistele tehtud toimetuse märkusi). Rahvas hakanud uuendajat pilkama ja kiitnud jaamaülemat kui sõpra. Lõpeb see omapärane pamflett „Tallorahwa postimehe“ toimetaja sõnu poolivalt: „Pika lori sisu oli se: Meie tunneme kül, et meil Tuisulandis väga palju vigalist on, aga parandada ei tohi seda ükski“.

Nagu siit võib järeldada, oli Kreutzwald pahane „Tallorahwa postimehe“ toimetusele, kes asjale oli paljutöötavalt lähenenud (vrd. eespool lk. 55, kus loodeti, et ajaleht saab keele valukojaks), nüüd aga vastaspoole sõnavõetuga oli küsimuse lõpetanud. Kreutzwaldile tundub, nagu poleks sellest poleemikast mingit tulu olnud.

12. Hoolimata sellest, et vaadeldud poleemikal ei olnud otseseid tulemusi, oli see siiski väärtuslik. Kirjutiste kaudu oli rahvas huvi keele vastu äratatud. Ühtlasi oli ju „Tallorahwa postimees“ esimene ajaleht, kus terveid artikleid ilmus juba 1857. a. uues kirjaviisis.

Edasi oli see üks neist väheseist küsimustest, mille puhul avanes võimalus rahva tähelepanu juhtida rahvuslikule omapärale, vajadusele vabaneda võõraste kütkeist.

Ja lõpuks — Kreutzwald nägi, et ta ei ole siiski mitte päris üksi, et ka maarahva hulgas on neid, kes teda tema püüdlustes toetavad.

Trükistegi arv, mis neil aastail uues kirjaviisis on ilmunud, on nüüd juba märgatavalt kasvanud. Kreutzwaldi „Maa-rahva Kasulise Kalendriga“ on seltsinud 1858. ja 1859. a. Tartus „Maa-rahwa Kalender ehk Täht-raamat“ ning 1857. ja 1858. a. Tallinnas „Maa-rahwa Mõnus Kalender ehk Täht-raamat“. Samuti on Lindforsi „Eesti-Ma rahwa Kalendri“ jutuosa 1858. a. alates uues kirjaviisis (kalendaarium veel vanas). Edasi on 1857. a. ka „Talorahwa kuulutaja“ üle läinud uuele ortograafiale. Eriti silmapaistvaks lisandiks Kreutzwaldi varemalt nimetatud töödele („Kilplased“, „Maa- ja mere pildid“ II, 1857) on aga Russowi poolt uues kirjaviisis avaldatud „Eestimaa Talorahva seaduse“ tõlge (1858), mis tekitas kestvat meelepaha vana kirjaviisi pooldajate hulgas.

Uue kirjaviisi arenemise seisukohalt on aastad 1857 ja 1858 tõusuaastaiks (1858. a. ilmus tervelt 8 trükist kas täielikult või osaliselt uues kirjaviisis).

IX. Olukord aastail 1860—1864.

1. Olukord kirjaviisi alal peale esimese suure poleemika lõppemist 1859. a. näis rahumevat. Ajalehtedes ei ilmunud enam poleemilisi kirjutisi. ÕES oli omaks võtnud uue ortograafia ja kaaluti võimalusi, kuidas seda rakendada laiemas ulatuses. Isegi Carl Körber, üks vana kirjaviisi tugesid (kilplane Vändra metsast — Kreutzwaldi sõnade järgi), ovat avaldanud ÕES-i koosolekul 4. XI 1859 „põhimõttelist“ nõusolekut Kreutzwaldi soovi kohaselt siirduda uue kirjaviisi tarvitamisele¹⁶⁷. Üldiselt näis olukord uue kirjaviisi levimiseks soodus olevat.

Tegelikult aga polnud seisund kaugeltki nii lootusrikas. Kirjameeste arv, kes võiksid teoseid uues kirjaviisis kirjutada, ei taha suurenedada. Jälgides trükiseid aastaist 1860—1864 näeme siin endiselt esikohal olevat Körberite, Brandt'i, Janter'i ja paljude teiste nimetute vaimuhikke „tejuhhatajaid“, mis on muidugi vanas kirjaviisis kirjutatud¹⁶⁸. Nende hulka oleksid otsekui eksinud Kreutzwaldi tööd, nagu

¹⁶⁷ Vrd. A. Raun, EK 1937, lk. 203. Tegelikult jäi C. Körber endiselt vana kirjaviisi kandvamaks esindajaks.

¹⁶⁸ Vrd. A. J. Schwabe, Chronologisches Verzeichniss, 1867, lk. 69—81.

„Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja vanad laulud“, „Reinovader Rebane“ (1860), „Sipelgas. Teine jagu“, „Angervaksad. Üks laulukratsikene, mis Viru-laulik väljaannud“, „Maa- ja mere-pildid. Kolmas jagu“, „Kalevipoeg, eine estnische Sage“ (1861), „Kalevi poeg, üks ennemuistne Eesti jut“ (1862) ja „Lihvlandi Talorahva-Seadus“ (1863).

Ainukesteks raamatuteks peale Kreutzwaldi teoste (kui maha arvata „Häda ja Abi-raamatukene, ehk Lahearu küla õpetlik Rõõmu ja kurvastuse juttustus“, 1862), mis sel ajal uues kirjaviisis ilmuvad, on kalendrid. Kas on siin tegemist Kreutzwaldi „Maa-rahva Kasulise Kalendri“ mõjuga või on see tingitud mõnesugustest muudest teguritest, kuid üllatavalt näeme, et nüüd mitmed vanad kalendrid, nagu Tallinnas Gresseli „Eesti-maa rahva Kaalender ehk Täht-raamat“ (1861, 1862) ja Lindforsi „Eesti-maa-rahva Kalender ehk Täht-raamat“ (1862, 1863) tarvitavad mõne aasta jooksul uut kirjaviisi, et siis 1864. a. kas kogu ulatuses või osaliselt tagasi minna vana ortograafia tarvitamisele. Uut kirjaviisi hakkab nüüd kasutama (1861) ka apostililiku õigeusu tähtraamat „Eesti rahva kalender“, kus senini oli püsitud enam-vähem Faehlmanni ortograafia alusel.

Seega on neil aastail peale Kreutzwaldi teoste peamiselt kalendri-kirjandus see, mis on ilmunud uues kirjaviisis.

2. Sel ajal kirjaviisi kohta ilmunud kirjutistest võib märkida Kreutzwaldi „Sipelga“ teise jao eessõna (1861. a.). Selles ei rõhuta Kreutzwald mitte niivõrd kirjaviisi keelelist kui just rahvuslikku tähtsust. Ta jutustab, et ta „juba mõnda aastat ennast vanast umbkirja kütkest lahti peastnud ja uut rada Eesti keele loodud piirel edasi läinud, kuhu viimsel aeal ka juba mõningad teised usaldanud järgile astuda“¹⁶⁹.

„Kui siis... koolitamise asjad pääv päävalt parema korrale saavad, siis hakkage kõige esiteks, armsad vennad, E e s t i k e e l t nõnda kirjutama, et kiri suusõnaga kokku jookseb. Need, kes vana päritut kirjutamise kombet teile kiitvad, ja sellepärast kõige paremaks arvavad, et Piibel ja Laulu-raamat enne nõnda olid kirjutatud, need ei oska veel asja lugu, vähem musta ja valgele vahet teha... Mõttelge nüüd veel, et need, kes Eesti rahvale Piibli ja Lauluraamatu kirjutanud, võõralt maalt tulnud mehed olid, kes meie keelest väga vähe ja tema seadusest m i d a g i ei teadnud, siis võite kohe arvata, kuda siin

¹⁶⁹ Fr. R. Kreutzwald, Sipelgas, teine jagu. 1861, lk. 3.

eksimine võis tulla. See tuli sest, et meie keele saabas Saksa leesti peale pandi ja seal hoopis teistviisi venitati, kuda keele loodud kombe seda oleks tahtnud ehk lubanud“¹⁷⁰.

Kirjutise lõpul ütleb Kreutzwald: „Vaata, kes need mehed on, kes vana kirjutusest ei usalda lahkuda, vaid seda pöörast kõige kallimaks kiitvad.“ Ta leiab kolm rühma uue kirjaviisi vastaseid: „Esimeneses seisavad Sakslased, kes meie keelt oma küünraga püüvad mõõta, ja niipalju vaimu vabadust veel ei leidnud, et asja seadust segamata silmaga võiksid näha. Teiseses seisavad mõned rumaluse kütkes Eestlased, kelle silma kedagi targem ei ole selitanud... Kolmandamas seltsis seisavad kõige kurjemad uenduse vastapanijad, meie Eestlaste koolitud mehed, kes Sakslaste õppetuse läbi vaksa teistest kaugemale ulatavad, aga uhkuses seda vaksa kümne sülla pikuseks peavad, siiski niipalju vaimu vabadust ei leia, et julgeksid oma ema keelt nõnda kirjutada, kuda olid kuulnud.“

„Ei sest ole lugu! Koit on juba väljas ja päikese tõusmine ei või enam kaugel olla“¹⁷¹.

3. Kreutzwaldi sellest kirjutisest selgub veelgi paremini kui tema eelmisest sõnavõtust „Tallorahwa postimehes“, et Kreutzwald omistas kirjaviisile eelkõige rahvuspoliitilise tähtsuse. Kirjaviisi parandamise küsimus oli seoses rahvusteadvuse äratamisega. Teadlik eestlane pidi tarvitama uut kirjaviisi. Vana kirjaviisi oli vanameelsuse tunnus. Vanameelsusest aga tuleb vabaneda. Need, kes vana kirjaviisi pooldavad, pole eestlaste sõbrad, need on kas sakslased, sakslaste sõbrad või rumalad.

Nagu märkame, on Kreutzwald nüüd täis rahvuslikku optimismi: tal ei tarvitse enam laulda üksinda, tal on tunne, et „koit on juba väljas“.

4. Lõpuks olgu nende aastate kirjaviisi kujunemise kohta esitatud ka mõned märkused ühelt kaasaegselt, nimelt O. Hartmannilt, kes ŌES-i 25-aastase tegevuse aruandes 1863. a. selle kohta märgib järgmist: „Und die estnische Orthographie wurde in der Gesellschaft vielfach besprochen, an Wünschen und Vorschlägen zur Verbesserung hat es nicht gefehlt, die Gesellschaft hat sich endlich in der von ihr herausgegebenen Schriften für die sogenannte neue oder finnische

¹⁷⁰ Seals. lk. 7.

¹⁷¹ Seals. lk. 7, 8; vrd. ka C. R. Jakobson, EPost. 1869, lk. 121.

entschieden, ohne aber bis jetzt viele Anhänger des Alten wankend gemacht zu haben, so dass die Verwirrung in dieser Beziehung schwerlich geringer, vielleicht noch grösser geworden ist, als je“¹⁷².

X. J. Hurda brošüür ja sellega seoses tekkinud poleemika.

1. Kreutzwald ei tarvitsenud nüüd tõesti enam kaua olla üksikuks võitlejaks kirjaviisi alal. 1864. aastal liituvad Kreutzwaldiga juba mitmed kirjamehed. Nii ilmub J. Weizenberg'ilt „Vana hopmani Nutu-Laul Mõisavalitsust käest ära andes“ ja Karuse kirikuõpetajalt Hasselblatt'ilt „Lääne lauliku laulud“ uues kirjaviisis.

Eriti mõjuvaks toeks saab Kreutzwaldile aga noor Jakob Hurt, kellega Kreutzwald juba 1862. a. algusest peale on kirjavahetuses ja kes Kreutzwaldi soovitusel ja juhatusel tõlkis lõuna-eesi murdesse talurahvaseaduse, mis ilmus Tartus 1863. a. (Lihvlandi Talorahva Sääduse raamat).

2. Uue kirjaviisi tutvustamiseks kavatses Hurt algul kirjutada ajalehes vastava artikli, kuid hiljemini avaneb tal võimalus oma kirjutist avaldada eri brošüürina ÕES-i väljaandel. Nii annab ta 1864. a. novembrikuus ÕES-i koosolekul aru enese koostatud õigekirjaõpetuslikest juhistest ja veel sama aasta detsembris ilmub tema 16-leheküljeline brošüür „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi“¹⁷³. Töö sissejuhatuses selgitab ta, mida on meie kirjaviisi alal teinud Masing, Faehlmann ja Ahrens, ja loodab, et „uus' parandatud kirjutamise viis' vana puudulise kõrvale lükkab ja üksi pruugitavaks võetakse, sest tõsi on vägev võitja“¹⁷⁴.

Ortograafia põhiseadusena esitab tema, samuti kui kõik tema eelkäijad¹⁷⁵ reegli: „Kirjuta võimalikult nõnda, kuidas sa räägid. On sõnadel suuga kõneldes ja kõrvaga kuuldes vahe, siis peab ka kiri püüdma vahet teha, et lugeja ei eksi“¹⁷⁶.

Vana kirjaviisi ei võimaldavat seda vahet teha, sest seal kirjutatavat: „,,sulle“ ostsin kirjutada ja „sulle“ ansin noa, „kanna“ sööb hernid

¹⁷² SbGEG, 1863, lk. 12.

¹⁷³ Vrd. A. Raun, EK 1937, lk. 203 ja A. Kask, EK 1932, lk. 3.

¹⁷⁴ J. Hurt, Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi, lk. 3.

¹⁷⁵ Vrd. Rosenplänter, Beitr. I, 1813, lk. 108; Faehlmann, VhGEG II, 4, lk. 54 jt.

¹⁷⁶ J. Hurt, Lühikene õpetus, lk. 5.

ja „kanna“ odrad aita... „wakka“ täis ja „wakka“ panema“ jne. Uus kirjaviis aga tegevat selget vahet. Ja edasi antaksegi ülevaade sellest, millal kirjutatakse „täishääleline“ (=vokaal) kahekordselt, millal ühekordselt (näit. *kool'* — *kop*, *kooli* — *kopa*, *tuult* — *tuld*, *seep* — *sep*, *saabast* panema jalga — *sabast* tunneme koera jne.), millal kirjutatakse „raskehäälised“ (=klusiilid) pehmed, millal kõvad (*saabas* — *saapad*, *laud* — *laut*), millal kirjutatakse „kõvad raskehäälised pookstavid“ kahekordsed, millal ühekordsed (*hakkama* — *hakata*, *hüppama* — *hüpata*, *süttima* — *sütitama*, *appi*, *kokku*), millal kirjutatakse „sulahäälelised“ (l, m, n, r, s) kahe-, millal ühekordselt (*kala* ujub jões — *kalla* vesi patta, *samal* — *sammal*, *kasi* toast välja — *kassi* silmad läikivad) jne. Tänapäevale tunduvad Hurda reeglid veidi veidratena ja me ei tahaks leppida näiteks juhisega: „Kõvad pookstavid (p, t, k) võivad kahekordsed ja ühekordsed olla. Kuuleb kõrv kaks tükki kõrvu, siis kirjuta ka kaks (pp, tt, kk), kuuleb ta üheainu, siis aga üks ainus“¹⁷⁷. Oma aja seisukohalt olid nad aga küllaltki arusaadavad.

Peale täis- ja kaashäälivate märkimise käsitleb Hurt ka küsimust, kuidas kirjutada sõnu, „mis peate rava, peakergerõhuga... väljaüteldakse“, näit. *metsa* ladvad, aga *metsa* minema, *linna* rahvas, aga *linna* minema, *lauda* lävi, aga kaks *lauda*. Ta leiab, et rõhumärke, nagu neid Masing ja Faehlmann taolistel juhtudel soovitasid, ei saa kohaseks pidada, sest need teevad kirja kirjuks ja trüki kalliks¹⁷⁸. Küll aga soovitab ta palatalisatsioonimärgi tarvitamist (seina *palk'*. aga: töömeeste *palk*, hooste *tal'*, aga lamba *tal* jne.). Üldiselt on raamatuke kirjutatud, nagu autor saateski märgib, „Ahrensi jälgedel“, kuid esineb siiski ka erinevusi (näit. palatalisatsiooni märkimine; b, d, g kirjutamine kohanimede algul — Kreutzwaldi ettepanekul jne.). Brošüüri lõppu on lisatud uue kirjaviisi näitena katkend Matteuse evangeeliumist.

Raamatuke on mõeldud teatavaks vastukaaluks „Koli ramatu“ esimesele osale, mis samuti kannab nimetust „Lühhikenne õppetud õigest kirjutamisest“. Märgibki ju Hurt brošüüri lõpul, et tema kirjake tahab olla eelkäijaks tulevasele parandatud ja ümbertöötatud „Kooli-raamatule“, — ja sellena ta täitis küllaldaselt oma ülesande.

¹⁷⁷ Seals. lk. 8.

¹⁷⁸ Vrd. seals. lk. 12.

3. Brošüüri ilmumine tõi endaga kaasa rea poleemilisi kirjutisi nii „Perno Postimehes“ kui ka „Eesti Postimehes“. Artiklis „Wannast ja uest eestikele kirjutamissest“ (nr. 19) avaldab „Eesti Postimehe“ toimetaja Jannsen oma arvamuse, öeldes, et „Postimehe“ seisukoht olewat selge: „Temma tunneb kül, et wanna wisil ka ommad wead on ja parrandamist tarwis olleks, ommeti ei tea temma mitte, kas sellepärrast üsna uut, rahwale wõerast ja wastomeelt kirja wisi turrule tua ja koggoni seadusse ramatute sisse panna, just ni häddaste tarwis olleks olnud.“ „Postimees“ leiab, et „õppetage rahwast ülleültse middagi mõistma ja siis pärrast; kui nende mõistus selgunud, öölge neile, kas nemmad „Jummal“ ehk „Jumal“ . . . peawad kirjutama“¹⁷⁹.

Edasi kommenteerib ta Hurda brošüüri levitamise mõtet: „Et nüüd need, kes uut Some kirjutamisse wisi ei tunne, sedda ka wõiksid tunda sada ja siis omma parrema teadmisse järrele isse kohhut mõista, se p ä r r a s t laskis Tarto õppetud Eestiselts üht „Lühikest õpetust etc.“ Some wisi järrele trükki panna ja andis „Eesti Postimehe“ holeks, sedda ilma hinnata rahwa kätte kanda. Omma lehhe sisse seda ülles wõtta, ei olnud „Postimehhel“ kül mitte wõimalik, agga kätte kanda — miks mitte? Õppetud Eestiselts ei tahtnud sellega keddagit uut wisi kirjutama s u n d i d a, waid agga rahwale ettepanna, et nemmad isse wõiksid wallitseda ja arro sada¹⁸⁰.

Raamat olewat aga rohkesti vastuvaidlust tekitanud. Kolm vaidluskirja olewat „Postimehe“ väljaandja 14. aprillil 1865 õES-ile esitanud ja nende üle kõnelnud. Need kirjad avaldab toimetus nüüd ka „Eesti Postimehes“.

õES-i koosolekute aruannetes märgitakse Jannseni poolt esitatud kirjade kohta: Seltsile olewat küsimuse mitmekülgne valgustamine soovitav, sest olewat ju Selts selle õpetuse avaldamisega tahtnud asjahuvilistele võimalust anda selgusele jõuda uue ortograafia rakendatavuse kohta eesti keeles. Et see opositsiooni tekitab, selles polewat Selts kahelnud. Selts peab isegi nende rahva hulgast pärinevate isikute arvamisi niivõrd huvitavaks, et ta avaldab nende kirjade kokkuvõtted oma aruannetes¹⁸¹.

4. Esimene neist kirjadest ilmus nii „Eesti Postimehes“ kui ka „Perno Postimehes“.

¹⁷⁹ EPost. 1865, nr. 19, lk. 157.

¹⁸⁰ Seals. lk. 158.

¹⁸¹ SbGeG, 1865, lk. 17.

Kirja kirjutaja teatab, et Pärnumaa kahe kihelkonna koolmeistrid on 22. märtsil 1865 koos olnud ja on vajalikuks pidanud avalikult sõna võtta ÕES-i raamatu „Lühikene õpetus...“ puhul.

Uut kirjaviisi olevat nad küll ju ennegi tundnud, kuid nad pole pidanud seda tähelepanuvääriliseks, sest et „nisuggused tühjad asjad meile weel tännini middagi kahjo ei teinud“. Senini olevat uue kirjavii si pooldajad piirdunud ainult teiste sõimamisega tuisulasteks, tuulepüksimeesteks, neljanurgelise ratta meesteks, kilplasteks jne., kuid nüüd olevat talurahva seaduse raamat uues kirjaviisis ilmunud ja ÕES olevat oma raamatuga küsinud, mis „meie selle ueste parrandatud wisist arwame“. Sellepärast siis avaldavadki koolmeistrid oma seisukohad.

„Lühikeste sõnadega peame siis ennest ja omma rahwa nimmel tunnistama, et se ueste wõetud kirjutusse wiis

essiteks üks kahjolik, ja

teiseks üks asjata ettewõtminne on.

Essiteks on se ettewõtminne **kahjolik**, et ta mitto sadda aastat hiljaks on jänud; sest nüüd on jubba Eestikele ramatuid paljuks sanud ja rahwa käe luggeda“¹⁸². Uue kirjaviisi tõttu muutuvat vanad raamatud tarbetuks.

T e i s e k s olevat uus kirjaviis **a s j a t u**, sest „eks selle parrandud kirjutusse wisi järrele otse nisamma paljo seggadussi ei tõuse, kui ta wannal kirjutamise wisi l ütleb ollewad“¹⁸³. Viimast näidet põhjendatakse pikemalt.

E s i t e k s olevat praegune kirjaviis küllalt selge, olevat küllalt võimalik vokaalide pikkust eristada, näit. *se* (pikk), *sep* (lühike), *seep* (pikk). Vokaalide märkimisel olevat uuel kirjaviisil samad puudused mis vanal. Võrreldagu selleks näiteid: *sa-da* (sinna), (sul on) *sa-da*, *sad-da* ja uue järgi: *saa-da* (sinna), (sul on) *saa-da*, *sa-da* (s. o. puuduvat võimalus 2. ja 3. völdet eristada). Uus kirjaviis ei võimaldavat eristada sõnu, nagu *te peale* (mache nur zu) ja *tee peale* (auf der Strasse), *wiis* (mood), *wiis* (number), *wiis* (ära) jne.

T e i s e k s ei saadavat seda vabandada, et tema „Eesti kele sõnnus: agga, hakka, olle, olla, minna, miñna, ärra, herra ja n. edd., omma wäljaräkimisse jures mitte kaks heäleta tähte wälja ei rägi, kuidas ei peaks ta neid siis mitte nenda kirjutama?“¹⁸⁴. Ei olevat mingit kasu

¹⁸² PPost. 1865, nr. 15, lk. 119, vrd. ka EPost. 1865, lk. 157 jj.

¹⁸³ Seals.

¹⁸⁴ Seals. lk. 120.

sellest, kui senise *miinna*, *minna*, *Mina* jne. asemel kirjutatavat *minna*, *mina*, *Miina*.

K o l m a n d a k s märkivat „Lühikene õpetus“ ise, et kuigi sõnu tulevat hääldamise järgi kirjutada, siiski kahesugust „rõhku“ (näit. *metsa* ladvad, *metsa* minema) eri märkidega polevat vaja märkida. Siis ei tegevat ju vana kirjaviis mingisugust ülekohtu, kui ta kirjutavat: *miinna*, *siinna*, *minna*, *sinna*, *Mina* jne., või *liinna* rahvas, *linna* leisik, *Lina*, *laewa* mastid, *laewa* astuma, süddame *murre*, kele *murre* jne.“ Pealegi olevat vana kirjaviis hääldamisjärjekorras.

Nagu selgub, on koolmeistrite seisukohad üldiselt kaunis asjalikud, välja arvatud hääldusse puutuv osa. Päris tabavalt on märgitud, et ka uus kirjaviis ei võimalda kõiki välteid märkida, ja sellepärast on soovitatud endise kirjaviisi juurde jääda.

Lõpuks julgevad koolmeistrid koguni kahtlust avaldada ÕES-i autoriteetsuse suhtes. Kiri lõpeb järgmiselt:

„Seepärast tunnistago ja näitko selge ja täielikku tööeks teggemisega se õppetud Eesti selts nisugguste inimeste ees, kedda meie woime Eesti kele õiete kirjutamisse polest kohtomöistjaks ja tundjaks arwata, need on: ehk õppetajad, köstrid ja koolmeistrid — et nende uus kirjutusse wiis õigem on, kui se wanna; siis wõib neile ka õigust anda, ramatuid ja kohto seädusse ramatuid, nisugguse parrandud wisi järrele wälja anda.“ Seni aga olevat kõik uuele kirjaviisile vastu. „Peame awwalikult tunnistama, et se muud ei olle, kui üks wastooksa teggeminne ja meie Eesti rahwast jallaga tallamine“¹⁸⁵. Kirjale on alla kirjutanud keegi J. J.

See kiri on huvitav ka sellepöolest, et siin esitatud seisukohad on õieti esimese eestlastest koosneva keelekolleegiumi otsused. Pealegi on tüüpiline siin kasvõi seegi, et kolleegiumi otsused keele alal on tavaliselt ikka konservatiivsemad kui üksikisikute omad.

5. Teine Jannsenile tulnud kiri on pärit Viljandimaalt ja on palju pinnalisem. Selle kirjutaja märgib, et uues kirjaviisis kirjutatud raamatutest arusaamine tekitab rahvale raskusi. Eriti olevat pahameel suur seaduseraamatu pärast. „Õnsa Masingi“ kirjaviisi olevat rahvas tänuga vastu võtnud, kuid uus kirjaviis olevat vale, siin olevat märgid kõik valesti pandud, see sundivat „poli-sönno, sönno wennitama“¹⁸⁶.

Toimetus püüab kirjasaatjat omalt poolt vabandada. „Olleks uus muutminne ka iseenesest kes teab kui hea, kui se agga rahwale

¹⁸⁵ Seals. lk. 121.

¹⁸⁶ Vrd. EPost. 1865, nr. 21, lk. 174.

tundmatta, wõeras ja raske on, kellest nemmad arro ei sa, — siis ei wõi kegi immeks panna, kui nemmad sedda põlgavad“¹⁸⁷.

Omapärast katsed kirjeldab kolmanda kirja saatja, keegi M. Järva-maait. Tema olevat nimelt andnud „Lühikese õpetuse“ katseks lugeda ühele sakslasele, kes eesti keelt ei oska, ja see lugenud hoopis veidralt, umbes nõnda: „On sö-na-del su-u-ga kö-neldes ja kõrvaga kuuldes wa-he, siis peab ka ki-ri püüdma wa-het te-ha, et lu-geja ei eksi“. Kui ta aga sama teksti andnud vanas kirjaviisis, siis lugenud sakslane selle päris õigesti. Sellest katsest teeb M. järelduse, et „wanna wisi kirri mitte üksi tutwam, vaid ka hõlpsam on luggeda, kui uut wisi“¹⁸⁸. Eesti keele õppimiseks olevat vana ortograafia palju sobivam.

Et aga kiri täpsem oleks, soovitab M. „Postimehele“ Masingi rõhu- ja palatalisatsioonimärgid tarvitusele võtta. Toimetus vastab kirja kirjutajale, et tema omalt poolt oleks nõus Masingi märke tarvitusele võtma, ja lubab selle üle trükkijaga nõu pidada.

Lisaks eelmistele avaldab toimetus ka neljanda kirja, mille on saatnud Torma koolmeistrid ja vöörmündrid. Kahjuks ei sisalda see kiri midagi peale pahameele ja ähvarduste. Teisi kirju toimetus ei pea vajalikuks avaldadagi.

Eelmistele kirjadele vastab „Eesti Postimehe“ 26. numbris keegi M. J. Ta leiab, et polevat põhjust etteheiteid teha kirjaviisile, kui „Talu-rahva seaduse“ tõlkest hästi aru ei saadavat. Mitte kirjaviisis polevat viga, vaid seaduse keel oma oskussõnadega olevat „iseennesest õppimata tallo rahwale wägga raske arro sada“. Kirjaviisi parandust olevat siiski hädasti vaja, ja seda nimelt järgmistel põhjustel. Esiteks hääldatavat meil eri murretes teatavaid sõnu erinevalt, kuid vana kirjaviis ei võimaldavat seda märkida. Uue kirjaviisi täpsam märkimisviis aga määravat kindlaks sõnakujud: „see läbbi olleks meil keigil siis üks ainus kindel kirja põhhi jalge al, kust jalg ei pease kõrwale wära-tama“¹⁸⁹. Teiseks avalduvat see vanale kirjaviisile omane eristamis-võime puudus eriti kirikuõpetajate keeles: nemad kõnelevat näiteks „õnnista ja tunnista,“ kus peab ütleva „õnnista ja tuñnista“. Rahvas pidavat aga õpetaja kõnet õigeks ja hakkavat sõnu valesti häälutama.

Mis puutub sakslaste eesti keele lugemisse, siis näitab M. J. päris õigesti, et see sõltub meie kirjaviisi päritolust. Niisuguseid häälikuid

¹⁸⁷ Seals.

¹⁸⁸ EPost. 1865, nr. 22, lk. 181.

¹⁸⁹ EPost. 1865, nr. 26, lk. 224.

aga, mida saksa keeles ei ole, ei oskavat sakslased õigesti tarvitada: näiteks ei oskavat nad vahet teha õ ja ö vahel.

Uus kirjaviis andvat eesti ortograafiaale aluse, „sest et temma jättab allati essimesse sõnna liikme muutmata; nenda kui: „kool, kooli, koolitama“¹⁹⁰.

Uue kirjaviisi järgi kirjutatud sõnade venitades lugemine olevat paljas tühi trotsimine. Ka vana kirjaviisi võidavat veidralt lugeda.

Lõpuks märgib M. J.: „Ja et nemmad selle peale toetawad, et rahwa seast ei sa ükski ue kirja wisi pole hoidma; seal ma wastan: õppimatta liht tallorahwas ei mõista ialgi muud parremat tunda egga tehha, kui sedda, mis ta omma wannemate käest on õppinud, olgo se hea ehk pahha“¹⁹¹. Kuid olevat koolmeistreid, kes meeeldi uut kirjaviisi tarvitaksid, kui neid aga lubataks, „sest uus kirja wiis on Eesti lastele palju lomolikkum kui wanna. — Üks kord sai se jubba pissut prowitud: agga imme olli se, et ue wisi järrele õige kirjutus läks palju hõlpsamini eddasi kui wannal wisil. Ma ütlen: tuhhat korda pead sa lastele selletama, enne kui nad hakkawad nisuggused sõnnad: „sinna, temma, willo, murre,“ kahhe ühhenimmelisse tähhega kirjutama, ikka tikkuwad ue kirjutusse wisil ühhe aino *n*, *m*, *l* või *r*-ga kirjutama; nenda k o l i püüdwat ikka k o o l i kirjutada jne.“¹⁹².

M. J. kirjutis näitab, et ka koolmeistrite hulgas leidub juba uue kirjaviisi veendunud pooldajaid, kes isegi keelust hoolimata katsuvad uut kirjaviisi koolis õpetada. Seejuures juhib M. J. tähelepanu samale nähtusele, mis Kreutzwaldilegi oli teatavaks ajendiks uuele kirjaviisile siirdumisel, nimelt sellele, et kirjas vilumatutel on kalduvus kirjutada hääldeämispäraselt. Siit teeb M. J. järelduse, et ka didaktilistel kaalutlustel tuleks uut kirjaviisi eelistada.

7. Lõpuks tuleks tähelepanu juhtida veel ühele 1865. a. „Eesti Postimehes“ avaldatud kirjavastusele, kust ilmneb teataval määral Jannseni hoiak uue kirjaviisi suhtes. Nimelt ütleb Jannsen M. R. L-ile määratud kirjavastuse lõpus: „Iggamees tehko mis tahab, agga meie mõtleme: järrelekatsuda olleks parrem, kui muido pole mõttega wastopanna. On karta, et u e p õ h h i saab kindlam ja temma suurem wigga mitte suurem ollema, kui et w õ e r a s on“¹⁹³. Sellest võiks järeldada, et Jannsen 1865. a. suvel muutis oma vaateid uuele kirjaviisile. Nagu

¹⁹⁰ EPost. 1865, nr. 26, lk. 225.

¹⁹¹ Seals.

¹⁹² Seals.

¹⁹³ EPost. 1865, nr. 28, lk. 246.

hiljemini näeme, tunnistab ta järgmisel aastal juba avalikult, et uus kirjaviis on õigem ja parem. Nähtavasti on J. Hurda brošüür ja ÕES-i seisukoht mõjutanud ka Jannsenit; võibolla sundis teda ka tema aja-lehes ilmunud poleemika kirjaviisi-küsimusse enam süvenema.

8. Jakob Hurda kirjutis põhjustas mäletatavasti poleemika ka „Perno Postimehes“. Kuigi see vaidlus võrdlemisi vähe uut pakub, tuleks siitki jälgida mõningaid mõtteid.

Nagu eelmistegi vaadeldud poleemikate puhul, on siingi enamik kirjutisi suunatud uue kirjaviisi vastu. Huvitavaim neist on vahest Muhumaa sõbra C. F(reundlich)'i kirjutis. Tema kirjutab nende vastu, kes püüavad vana selget keelt solkida, luuletise, mille 2. stroof on järgmine:

„Ärra karda Eesti keel!
Sinno rahwa wahwa meel
Sinnust körwale ei kalla
Egga porrisse sind talla.
Iggal asjal ommad plekkid,
Sinna korraks sedda mekkid,
Kautada sind ei sa
Some-keel ja ei muud ka:
Enne sawad weiksed kiliks,
Hobbused ja lambad siliks,
Murraks anni metsas rebbast
Saia-taignast tehtaks terrast,
Enne, kui so keel siit kaub,
Some-kele sisse waub!“¹⁹⁴.

Teised vana kirjaviisi kaitsjad korrutavad endisi mõtteid sellest, et eestlasi tahetavat soomlasteks teha, et uuel kirjaviisil olevat „kolm healetamise wisi“, vanal aga viis¹⁹⁵, uus kirjaviis sundivat sõnu nii pikalt hääldama, et inimesed võivad kopsu asemelt ära venitada¹⁹⁶, uus seaduse raamat olevat segane¹⁹⁷, vana kirjaviis vastavat ikka kõige enam hääldamisele¹⁹⁸ jne.

¹⁹⁴ PPost. 1865, nr. 22, lk. 179.

¹⁹⁵ Vrd. Tpost. 1858, nr. 4, lk. 32.

¹⁹⁶ Vrd. Vanna tuttav Eesti kele tundja, PPost. 1865, nr. 19, lk. 152.

¹⁹⁷ Vrd. PPost. 1865, nr. 29, lk. 234, -n-.

¹⁹⁸ Vrd. PPost. 1865, nr. 31, lk. 248, W. F.

Enam kaalu omab uue kirjaviisi pooldaja H. N-i poolt vastuväiteks kirjutatud kiri. H. N. kahtleb, kas köstrid ja koolmeistrid on võimelised kirjaviisi-küsimust otsustama. Ta leiab, et „sedda asja suutwad üksnes sesuggused mehhed selletada, kes kelemurrete tundmisse peale õppinud ja ka Eesti keelt põhjani mõistvad“¹⁹⁹. Ei olevat ju ka kõikidel kirikuõpetajatel keelelisi võimeid.

Edasi annab autor — umbes nii, nagu tegi seda Malm „Tallorahwa postimehes“ — lühikese ülevaate eesti kirjaviisi kujunemisest, alates Witte'st (1530) ja lõpetades poleemikaga 1858. a. Ei tohtivat väita, et uus kirjaviis on kahjulik. Uue kirjaviisi lugemine polevat raske. Ka raamatute küsimus ei tekitavat raskusi: kel on vana raamat, loeb seda, kel uus, see loeb uut. Eriti aga seda ei tohtivat öelda, et uue kirjaviiisiga ja seaduseraamatutega rahvast tallatakse. Uus seaduseraamat olevat hästi tõlgitud, sisaldavat hulga „usi sõnna lodusi ja sõnna pae-nutamissi . . . , mis keik selgest Eesti kännust wössunud“. Selle raamatu üle võidavat rõõmu tunda, sest see näitavat eesti keele sõnavara-rikkust: „Rahwa keel on temma essiwannemate pärrandus ja temma tarkusse mõet, kui selle rikkust näidetakse ja kaswatakse, siis saab rahwas selle läbi kül k i d e t u d ja ü l l e n d u d, agga ei ial a l l a n d u d ehk pealegi j a l g e g a t a l l a t u d“²⁰⁰.

Huvitava lahenduse pakub ta vana kirjaviisi pooldajaile kaksikonsonantide õigustuse jälgimiseks sõnades nagu *kawwal*, *ärra* jne.

Ta ütleb: „Panneme lapse, kellel tähhed selged, werima, ja kuleme siis, kui laps kirja werib ja sõnna liikmid kokko paneb, kas ta werib *minna* wõi *miñna*, *olle* woi *ölle*, *sinna* woi *siñna* . . . j. n. e. ehk parrandatud wisi kirjutud: kas *mina* ehk *minna*, *ole* ehk *olle*, *sina* ehk *sinna* . . . — ning lapsed olgo kohto mõistjad“²⁰¹.

Lõpul avaldab ta veel kord arvamist, et praegune kirjaviis võis tekkida sakslaste kaudu, kes eesti keelt kangelt kõnelesid. Ta tervitab õES-i püüdeid ja loodab, et Seltsi taotlused tulemusi annavad.

H. N-i asjalikule kirjutisele püüab „üks eestlane“ pikemalt vastata, kuid ta ei suuda midagi tõsiselt arvestatavat esitada. Tema arvates olevat koolmeistritel täielik õigus kirjaviisi üle otsustada, sest olevat nemad kui eestlased ju selle keele peremehed. Praegu olevat hilja parandada, sest vanas kirjaviisis olevat palju raamatuid. Ja kui nüüd paran-

¹⁹⁹ PPost. 1865, nr. 25, lk. 199.

²⁰⁰ PPost. 1865, nr. 26, lk. 208.

²⁰¹ Seals.; sedasama oli märkinud Faehlmann juba 1843. a., vrd. eesp. lk. 27.

datavatki, siis 50 aasta pärast „muidogi tulleb... jälle üks uus selts, kes ütleb, et se uus kirjutusse wiis jälle mitte õige ei olle ja nenda meie rahwal ial õiget keelt egga kirja ei sa ollema“²⁰². Lõpuks on kirja kirjutaja väga pahane, et lugema õppivaid lapsi kutsutakse otsustajaiks, ja toob võrdluseks ühe kirjaoskamatu lapse kirja ning ütleb, ega seda ometi saa aluseks võtta.

Ajalehe toimetaja C. F. Lorenzsonn märkab, et poleemikas uut enam ei esitata, ja lõpetabki viimase kirja avaldamisega seekordse vaidluse.

9. Nagu eelmist jälgides selgus, on 1865. a. eesti kirjaviisi kujunemises võitlusaastaks. Võitlus avaldub nüüd juba kahe ajalehe veergudel ja pole mitte vähema ägedusega kui 1858. a. oma. Küll aga on nüüdses poleemikas märgata, et uue kirjaviisi kaal on tunduvalt suurenenud.

Kui eelmisel korral oli Kreutzwald peaaegu üksinda uue kirjaviisi propageerijaks ja poleemika algatajaks, siis nüüd on uue kirjaviisi ettepanek tulnud ÕES-ilt. See aga lisandab ettepanekule rohkesti kaalu, sest oli ju õpetatud Eesti Selts rahva hulgas tuntud kasvõi oma kalendritegi kaudu. Kuigi neil aastail, nagu varemini märgitud, ÕES-i osa kirjaviisi-küsimuste käsitlemisel võrdlemisi vähene oli, osutas ÕES Hurda brošüüri kirjastamisega suure teene eesti kirjaviisi kujunemisele. Hurda isik jäi täiesti varju, sest polnud ju väljaantud „Lühikeses õpetuses“ Hurda nime mainitudki (ainult brošüüri lõpus leiduvad initsiaalid J. H.).

Edasi võime sellest poleemikast märgata, et kirjaviisi-küsimus on muutunud täiesti eestlaste asjaks. Kuigi ka nüüd veel suur hulk koolmeistreid harjumuse tõttu pooldab vana kirjaviisi, leidub juba ka neid koolimehi, kes näevad vanas kirjaviisis saksapärasust ja soovivad sellest vabaneda, kes leiavad, et didaktilistelgi põhjustel on uus kirjaviis parem. Ja nagu selgub, pole need uue kirjaviisi kaitsjad mitte kõik noored, vaid nende hulgas on inimesi, kes üle 30 aasta koolipõllul töötanud (näit. H. N.).

Tähelepanu väärrib ka asjaolu, et vana kirjaviisi kaitsjate sõnavõtte on ajalehtedes arvuliselt küll rohkem, kuid enamikus on need kirjad lühikesed ja põhjendusteta; uue kirjaviisi pooldajate sõnavõtte on suhteliselt vähe, kuid need on üksikasjalisemad, neis on seisukohad väljendatud enam kaalutletult ja põhjendatult. Vana kirjaviisi pooldajate kirjutistes kajastub tunne, uue kaitsjate artiklites mõistus.

Näib, et teoreetiliselt on lahingu võitnud uus kirjaviis. Praktiliselt

²⁰² PPost. 1865, nr. 37, lk. 296.

ei ole see siiski nii. Ka 1865. a. ei suurene uues kirjaviisis kirjutatud teoste arv. Seejuures võime koguni märkida üllatavat asjaolu, et mõned tuntud kalendrid, nagu Gresseli ja Lindforsi oma, mis mõne aasta jooksul ilmusid uues kirjaviisis, on 1864. a. jälle tagasi läinud vana kirjaviisi juurde. Võib arvata, et tagasimineku üheks põhjuseks oli uues kirjaviisis kirjutatud kalendrite leviku vähenemine. Mitte asjatud polnud vahest Torma vööründrite ja koolmeistrite ähvardused, et nad uues kirjaviisis kirjutatud kalendreid ei loe²⁰³. Kirjastused võisid seega puhtärilistel kaalutlustel kas osaliselt (näit. Gresseli kalendris kalendaarium uues, jutuosa vanas) või täielikult vana kirjaviisi juurde tagasi siirduda. Enam imestust äratav aga, et isegi „Maa-rahva Kasuline Kalender“, mis oli üks uue kirjaviisi pioneere Kreutzwaldi toimetusel, siirdub 1864. aastal vanale kirjaviisile. Kalendri algus on kirjutatud veel uues, kuid 18. leheküljel on märkus: „Siit sadik olli ühhe mehhe jut, nüüd hakkab jälle teise mehhe kõnne“ ja lõpuosa ongi vanas kirjaviisis. Samuti on 1865. a. tagasi vana kirjaviisi juurde läinud ka ametlik „Talurahwa kuulutaja“, mis 1857. a. saadik oli olnud uues kirjaviisis.

Seda tagasiminekut jälgides tekib küsimus, kas polnud see peale muu tingitud ka teatavast reaktsioonilisest kallakust. Kui vanameelsetele pastoritele ja teistele tagurlastele hakkas selguma, et kirjaviisi-küsimus pole mitte ainult keeleline küsimus, vaid et see on seoses eesti rahvusliku ärkamisega, siis võis teatavais ringkonnis seegi kaalutus olla üheks tagasimineku põhjuseks. On isegi väga tõenäoline, et tagurlikud mõisnikud ja pastorid, märgates, et kirjaviisi-küsimus hakkab omandama poliitilist ilmet, rakendasid kogu oma majandusliku ja vaimse mõjuvõimu selleks, et pidurdada uue kirjaviisi levikut.

XI. Võitlus kirjaviisi pärast aastail 1866—1868 ja C. R. Jakobsoni osa selles.

1. 1865. a. teisel poolel vaibub Hurda „Lühikesest õpetusest“ põhjustatud tüli. Ka 1866. a. algupool möödub vaikselt. Alles 1866. a. teisel poolel tõuseb kirjaviisi-küsimus jälle päevakorraks.

Seekord kirjutab uuest kirjaviisist uus võitleja, noor ja tuline C. R. Jakobson, kes oma kultuurpoliitilist missiooni alustabki kooli- ja keeleküsimustega. Jakobson viib kirjaviisi-küsimuse otsekohe seosesse rahvusküsimusega ja Jannsen toetab teda täiel määral nii eelmärkuses

²⁰³ Vrd. EPost. 1865, nr. 22, lk. 182.

kui järelsõnas. Kirjutis ilmus „Eesti Postimehe“ 42. numbris ja kannab pealkirja „Mis meil häddast tarwis tähhele panna“. Kirjutise algul tähendab Jakobson, et mõned arvavat, nagu peaks eesti keel suuremate keelte sekka ära kaduma ja 100 aasta pärast teda ei olevatki. See olevat aga eksitus, nagu Jakobson näidanud oma kirjutises „Ural-Altai Keleselts“ (nr. 26). Rahvast hinnatavat seejärgi, kuidas ta „waimoharrimine“ on. Ka meil olevat tarwis kultuuri tõsta, ja selles töös pida-
vat meie toetuma soomlastele. „Meie keige lähhema sugguwennaste Soomlastel on jo suur ja rikkas kirjawarra; Soomlased ja Eestlased olgo agga eddespiddi omma waimo töös üks rahwas. Meie wõime nende ja nemmad meie kirjad ilma paljo muutmisseta prukida, ja meie essimenne ja pea kohhus on nüüd, nendega waimo polest ikka ennam ja ennam ühte sullada. Üksi seläbbi wõime eddespiddi omma perremehhe seisust üllewel piddada ja ennast se eest hoida, et meie teiste pobboliks ei sa egga jä“²⁰⁴.

Edasi annab Jakobson lühikese ülevaate eesti kirjaviisi kujunemisest ja näitab, kuidas võõrad meie kirja kammitsasse panid. Seda olevat Faehlmann tundnud juba 1842. a. „Agga mitte Dr. Fählmann üksi, keik õppetud mehhed Eestlastest on ärra tunnud, et nenda kaua, kui need wõerad paelad meie ümber on, meie ikka waimoharrimisse polest üks wägga wäeti rahwas olleme ja jäme“.

Nüüd olevat küll asi paranenud, kuid siiski olevat neid küllalt, kes vana kirjaviisi pooldavat, nagu näidanud eelmise aasta poleemika. Et sakslane vana kirjaviisi paremini lugevat, olevat „selge tunnistus, et meie kohta wanna kirjutusse wiis wõeras assi on“. Soomlane lugevat vana võõralt ja uut õigesti. Kas teadlikult või kogemata väidab ta koguni, et uus kirjaviis pärinevat Kreutzwaldilt, kes selle olevat „soomlaste kirjawisi järgi“ rajanud²⁰⁵.

Olevat kahju, et kõik raamatud pole uues kirjaviisis ja et rahvas seda väga vähe mõistab. „Kes Eesti keles kirjutab ja tal nattukest märko on, mis keleseadused tähhendawad, se ei wõi muido, et ta peab igga kord **melepahhandus**sega sulle käest ärrapannema, et tedda üks wannast wõetud wiis, kelle külges meie kohta ei ühte head karwa ei olle, nenda sunnib omma mõistust ärrasalgama.“²⁰⁶.

²⁰⁴ EPost. 1866, nr. 42, lk. 334; vrd. ka J. Mägiste, EKirj. 1931, lk. 98.

²⁰⁵ Toimetus teeb siin parandava märkuse, viidates Ahrensile kui uue kirjaviisi isale.

²⁰⁶ EPost. 1866, nr. 42, lk. 334.

Siit järeldus: tulevat uus kirjaviis vastu võtta; sellega kaotatavat üks suur vahesein soomlaste ja eestlaste vahel²⁰⁷.

Jakobson oma kirjas ei peagi tarvilikuks peatuda vana kirjaviisi faktiilistel puudustel ja üksikasjadel, ta ainult väidab, et vana on võõras, on halb, on kammits. Kui tahame oma kultuuri luua, siis peame nõjatuma enam-arenenud hõimudele, peame õppima ja eeskuju võtma Soomest ja seda ka kirjaviisi alal.

2. Toimetus — nagu eespool märgitud — avaldab kirjutisele sõbraliku järelsõna, öeldes: „T õ s s i j ä ä b t õ e k s, kui ka selle wasto peaks pandama.“ Tõsi olevat, et keel vajab harimist, et tuleb soomlastele toetuda, et tarvis oleks soome keelt tunda. „Tõssi on ka, et ue kirjutusse wisi wasto senni kaua seistakse, kui temmast weel arro ei sada ja wanna kidetakse, senni kui temma wiggadussi weel ei tunta. Sedda patto olleme isse ka teinud, mis jubba mõnda aega kahhetseme. Sellegipärrast jääb s e i t u n g ning peab sennikaua wanna kirjawisi jure jäma, kunni rahwas laiema õppetusse läbbi laiemat märko sanud ja isse parremat hakkawad nõudma. . . . Wanna kirjawiis on tõeste wõerast jurest kaswanud, kegi ei kirjuta kuida ta loeb, egga loe kuida kirjutab, waid kuida h a r j u n d o n. Ue kirjawisi ainus wigga on temma u u s u s, mis rahwal alles wõeras ja h a r j u m a t t a o n, muud middagi“²⁰⁸. Ja edasi jätkab Jannsen: „K o l i d e s t agga peaks meie arwates se õige jure peale istutamine wäljatullema, ja tulleb ka ommal aeal, ehk kül nüüd weel mõnned wastopannewad. Igga asjal on omma selgumisse aega tarwis, nenda ka meie armsa Eestirahwa mõis- tussel“²⁰⁹.

Jannsen — nagu näeme — kirjutab Jakobsoni seisukohtadele n. ü. kahe käega alla. Veel enamgi — ta kahetseb, et ta juba varemini pole mõistnud uue kirjaviisi väärtust. Ta ei häbene oma seisukohta avaldada ka nende ees, kes võibolla „Postimehe“ kohta ütlevad: „Kas temma ka jubba nenda rägib?“ Kuid teiselt poolt ei saa ta siiski oma veendumuste kohaselt uut kirjaviisi ajalehes tarvitusele võtta, sest rahvas ei ole uuega veel harjunud, ja kirjaviisist võib oleneda tellijate arv. Seega on siingi peamiselt majanduslikud põhjused need, mis sunnivad Jannsenit vastu võtma mõndagi teenimata torget.

²⁰⁷ Vaheseina kaotamise mõtet kohtame juba Lönnroti kirjas, kus Lönnrot soovitab mõlemates keeltes võtta tarvitusele pikkade vokaalide märkimiseks eri märgid, vrd. Lönnroti kiri, ÕES-i kirjakogu MA 170:2.

²⁰⁸ EPost. 1866, nr. 42, lk. 335.

²⁰⁹ Seals.

3. Eriti pahane on Jannsenile teatavasti Kreutzwald. Oma kirjas Koidulale 12. XI 1867 kirjutab ta: „Teie ja Teie isa ainuke süü minu silmas on, et Teie kui tõrkujad lapsed „Postimehe“ sammu vanast umbkirja kütkest ei peasta! — Oleks Teie isa õiget teerada oma jalgade alla võtnud sest päävast, kus temal asjade vahe selgeks saanud, siis oleks nüüd uus kirjutamise viis lugejatel inimestel igal pool tuttav asi, ja meil ei oleks enam kellegile tarvis sellepoolt ABD õpetamist anda. — Vändra poolpöörane Körber ja tema sarnatsed, kelle õpetuse rinnal Teie isa noorel eal oli imenud, saivad Eesti poisi-keese õigelt teelt eksitama, aga sellepärast ei tohi mees oma tegude s jätta, mis ta korra sõnaga teistele paremaks oli kiitnud. Kas on juba seie saadik midagi paremat ja täielikumat maailma sündinud, kus suur kari vasta ei oleks mõrand?... — Peaksite Teie ja Teie isa uuel aastal vanalt tallermaalt lahkudes halja murule rändama, siis tahaksin hääl meelel mõned suleäbarikud omalt poolt Teie luhale läkitada, aga tema praegusel vormil on „Postimees“ minu silmis üks võõras, sest et ma meele pahanduseta üht lehekülge ei või lugeda“²¹⁰.

Koidula peab oma järgmises kirjas isa vabandama. Ta ütleb, et isa pole üksik mees ja pole majanduslikult iseseisev, vaid tal on suur pere ja ta sõltub lugejaist. Lugejad aga on harjunud vanaga, sest „Gewohnheit ist die zweite Natur, o — ist mehr als das!“ Ja teiselt poolt olevat isal siiski ka teataval määral õigus, kui ta ütleb, et on parem, kui nad loevad lehte kasvõi vanas kirjaviisis, kui et nad üldse ei loe. Kui paljudele vanas kirjaviisisiski lugemine raskusi teeb, mis siis veel kõnelda uuest. Kõige visamad olevat „poolharitud valla ja kihelkonna koolmeistrid, köstrid ja — õpetajad“... „Neid kirjasi, mis selle poolest isa paberikorvi juba teed leidnud ja veel leidvad! Mõni sünniks tõesti tuleva aegadele mälestuseks ülevel hoida“²¹¹.

Kuigi Kreutzwald sooviks lugejaskonnast hoolimata tarvitusele võtta uut kirjaviisi, jääb Jannsen „Eesti Postimehes“ esialgu veel vana kirjaviisi juurde.

4. Korduvalt oli ajakirjanduses tähelepanu juhitud sellele, et uuele kirjaviisile tuleks teed valmistada kooli kaudu²¹². Senini oli ilmunudki mõningaid aabitsaid uues kirjaviisis, näit. C. Reinthali „Tarto makeele Abits“ 1845. a. ja „Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise

²¹⁰ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus, I, lk. 9, 10.

²¹¹ Seals. lk. 19.

²¹² Vrd. TPost. 1858, lk. 65; EPost. 1866, lk. 335.

raamat lastele“ 1863. a., kuid need aabitsad ei olnud suutnud märgatavat mõju avaldada.

Nüüd asus C. R. Jakobson, kes peale muu oli ka avarapilguline koolimees, uemate meetodiliste nõuete kohaselt kooliraamatuid soetama. Senise iganenud veerimismeetodi asemel võttis ta tarvitusele häälimismeetodi ja koostas selle kohaselt aabitsa, mis ilmus 1867. a. Peterburis pealkirjaga „Uus Aabitsa-raamat, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida“. Aabitsale järgnes veel samal aastal „Kooli lugemise raamat“ I²¹³. Mõlemad olid enesestmõistetavalt uues kirjaviisis.

Võib-olla selleks, et oma raamatutele teed teha, avaldab Jakobson 1867. a. „Eesti Postimehe“ 9. nr-s kirjutise „Koolmeister ja kolivanem“. Ta esitab siin kahekõne koolmeistri ja koolivanema vahel, mille jooksul vanameelne koolivanem, kes polnud rahul koolmeistri poolt õpetatava uue kirjaviisiga, jõuab veendumusele, et uus kirjaviis on siiski parem, ja lubab koolmeistrit edasi õpetada lapsi uues kirjaviisis. Toimetus omalt poolt märgib heasoovlikult lisaks, et lõuna pool Viljandit juba õpetatavatki koolides uut kirjaviisi.

Oma kirjutises laseb Jakobson koolivanemal esitada vastuväiteid uuele kirjaviisile, näit. vana kirjaviisiga olevat harjutud, piibel olevat vanas kirjaviisis jne. Koolmeister aga kummutab need väited, tuues võrdkujuks Gutenberg'i, kelle poolt tarvitusele võetud trükikunst samuti olevat vaenlikult vastu võetud, kuid hiljemini heaks kiidetud jne.

5. Jakobsoni dialoogivormilisest palast on riivatud keegi koolmeister M. M., kes kirjutab vastuse „Eesti Postimehe“ 12. nr-s. Võib-olla selleks, et näidata vastuväitlejate obskurantsust, avaldabki Jannsen selle „Võitlemisse ue kirjawiisi wasto“. Koolmeister M. M. lausub siin muuseas järgmist: „Ma pean tõega tunnistama, et sel ue kirjutusse wisil omma suur wigga külges on. Se ramat „Ma ja Merre piltid“ ja mitmed muud, on ni armsa luggudega täidetud; — agga selle kirja läbbi saab ta ni tuimaks, et tal suggugi sedda maggo polle, mis wanna kirjal on: iggal õigel Eestlasel (!!) jääb ta tuimaks ramatuks“²¹⁴. Ja kui veel pühakiri ka uude kirjaviisi pandavat, siis jäävat seegi tuimuse katte alla. Teiseks arvab M. M., et ega eesti keelt ikka päris lõplikult ära parandada saa, „sest näeme meie, et keik innimesse

²¹³ Vrd. J. Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku . . ., ilmunud teoses „Raamatu osa eesti arengus“, lk. 219.

²¹⁴ EPost. 1867, nr. 12, lk. 90.

tö siin ma peal on polik ja pudulinne ja sesamma luggu on ka selle ue kirjotamisse wisiga“²¹⁵.

Jannsengi näib olevat selle kirjutise üle pahane, nii et ta lõpu! lausub: „... se wigga ei tulle mitte wõereti kirja wisist, waid wõereti luggemisest. Praegused wannad kirjawisi luggejad loewad ommeti kõik ue kirjawisi järrele, ilma et isse teadwad; agga kes wõib arrosamist lussikaga teise pähhä wallada“²¹⁶.

6. Sellele M. M-i naiivsele kirjale on keegi W. A....hn kirjutanud kahest numbrist läbiulatuva vastuse, mis on terav ja pilkeline. Olgu sellestki esitatud mõni katkend.

Kõigepealt selgitab W. A. kirjaviisi olemust ja küsib: „On Teil kirja tähhest üleültse õigus waimo ja ello lota?“ Kirjaviisi võidavat võrrelda kuuega, millelt ometi ei saa nõuda uut ihu. Ei tohitavat kõike, millega pole harjutud, ära põlata. Edasi seletab W. A. üksikasjaliselt uut kirjaviisi (Hurda järgi) ja lausub lõpuks: „... teie... ei sa arro, et mitte kirri wilto ei olle, waid teie su. Mikspärrast wennitate Teie, kus wennitust tarwis ei olle? Luggege mina ja mitte miina, sest seal on möllemad sõnnaliikmed ühhepikkused; ehk tahhate Teie essimest liget mi — mii wennitada, siis peate jo ka teist liget na — naa wennitama ja miina a luggema... Agga sedda Teie ei te, sest et ärratunnete: täis hullo on weel hullem kui pool hullo“²¹⁷. „Eddasi kõnneldes arwate Teie neid, kes rahwale uut lomusse pärralist kirjawisi pakuwad, rahwa waelasiks, kes neid mitte ei armasta etc.: uut ja parremat peab Teie melest antama, agga wanna peab jäetama. Puhhast wet peab jure, aga solki mitte alt ärrawallatama, et Eestlaste tarkusse nõu „kuhjaga täis saaks““²¹⁸.

„Selle tükki lõppetust kinnitate weel sellega, et Teie wannal wisil ka Jummal sõnnast ollete arro sanud ja — kule tarkust! — Jummal isse olla ka Teie wanna kirjawisi selgesti kätte õppinud! Noh, mis sa weel tahhad? Eks olle jälle kui ütleks Teie: Kõwwera jallaga wõib jo ka käia ja pessemata silmaga maadilma, taewast ja Jummal sõnna nähha, mis tarwis siis õiget jalga ja puhtaid silmi!“²¹⁹.

Ja kui lõpuks M. M. leiab, et tarkade seas on jumalasalgajaid enam kui rumalate hulgas, ja soovib: „Jummal andko, et meie keiges tarkus-

²¹⁵ Seals.

²¹⁶ Seals. lk. 91.

²¹⁷ EPost. 1867, nr. 15, lk. 114.

²¹⁸ Seals. lk. 115.

²¹⁹ Seals.

ses kaswaksime ja ikka waimus waeseks jääksime“, siis vastab sellele W. A.: „Mo weider M. M., eks olle kui tahhaksite Teie üttelda: sest on parrem rummalaks jäda, kui targaks sada!“²²⁰.

On arusaadav, et seesuguseid vastuseid ei avaldatud ajalehes mitte ainult sellepärast, et vastata eelmisele kirjutisele, vaid selleks, et avalikult valitsevat rumalust kinni naelutada, et näidata, kuidas vana kirjaviisi tarvitamine ja vaimupimedus sammuvad käsikäes. „Õige eestlane“ ei ole see, kes „suitso onnis läkkatab ja mailma suremaks ei pea, kui omma pea ümber näeb“, vaid see, kes hindab „vaimuharimist“, ühes sellega aga ka uut kirjaviisi. Uue kirjaviisi tarvitamist hakatakse pidama hariduse tunnuseks. Vana kirjaviisi pooldajad muutuvad pilke märklauaks.

„Eesti Postimehele“ tuleb sõnumeid mitmetest kodumaa osadest, et rahva seas huvi keele ja kirjaviisi vastu tõusvat, et ikka enam hakatavat uut kirjaviisi ja uues kirjaviisis kirjutatud kooliraamatuid tarvitama, et isegi keegi hõbedajuukseline õpetaja olevat uue kirjaviisi ära õppinud jne.

7. Juba tuleb teateid mitmelt poolt, et ühes või teises kohas on otsustatud hakata uut kirjaviisi tarvitama. Nii märgitakse, et Paistu kihelkonna peakohtumehed, valla-eestseisjad ja koolmeistrid olevat juba 5. jaan. 1866 otsustanud: „Sowitakse, et makele kirjutamine ue wisi järrele saaks õppetud.“ 2. dets. 1867 on Loodi valla koolimajas olnud Paistu koolmeistrite koosolek ja seal on samuti otsustatud. Isegi kirikuõpetaja olevat lubanud loomuliku viisi järgi õpetada²²¹.

Üksikasjalisemalt on kirjaviisi-küsimus kaalumisel olnud ka Viljandi koolmeistrite-konverentsil 21. ja 22. septembril 1867. a. Et siin omapärane duell on toimunud uue ja vana kirjaviisi vahel, siis olgu järgnevalt esitatud vastavad kohad koosoleku kirjeldusest „Eesti Postimehe“ järgi.

Esimese päeva 3. punkti all märgitakse: „koolm. Mart Laur²²² Willandi wallast panni kangeste ue kirja wisi wasto ja olli walmis konwerenzi ees üksikus waidlemisses tahwli peal provide läbbi temma wiggadussi üllesnaitama ja awwalikuks teggema, kui sedda peaks sowitama“²²³.

²²⁰ EPost. 1867, nr. 16, lk. 122.

²²¹ Vrd. EPost. 1868, nr. 3, lk. 20.

²²² Sama koolmeistrit nimetab Kreutzwald oma kirjas Koidulale 3. XI 68 „seakarjaseks“.

²²³ EPost. 1867, nr. 40, lk. 314.

Enne vastavat proovi on kirikuõpetaja Hörschelmann hoiatanud, et küsimust rahulikult kaalutaks ja mitte tuliselt. „Auksmann ja Laur said konverenzi polest wastastiko wõitlejaks wallitsetud. Mõllemad astusid tahwli jure. Laur ütles sõnno ette, Auksmann kirjutas, kus jures siis wälja tulli, et ka ue kirjawisi seadusse järrele weel mitte wõimalik ei olle, kõik penemad wäljaütlemisse tähhendussed selgeste silma ette panna; sesamma pudus tulleb agga ka (panneme jure: kümme kord ennam) wanna kirjawisi jures (kus pea kõik sõnnad tei-seti loeme, kui kirjutame; agga et harjunud olleme, same läbbi ja arwame õigeks.)“²²⁴.

Peale lõunat on jällegi kirjawiisi üle vaieldud. Kirikuõpetaja Hörschelmann on selgitanud, kuidas uus kirjawiis eesti keelele loomupärasem ja grammatiliselt sündsam olewat. Koolikatsumistel olewat selgunud, et lapsed, kes hästi loevad, ka uut kirjawiisi hästi loevad.

Kõik õpetajad peale ühe pooldavad uut: leitakse, et uus kirjawiis võimaldab heade raamatute lugemist, on kergem, hõlbustab arusaamist, on loomupärasem, sest laps loomu poolest veerib ja kirjutab uue kirjawiisi järgi.

Lõpiikku otsust koosolek siiski ei julge teha, vaid jätab küsimuse lahenduse edaspidisele ajale.

Veidi hiljemini soovitab keegi küsimuse lahendamiseks targemate poole pöörduda, sest „Otsusse andjad wõiwad üksi õppetud keletundjad ehk keletargad olla, kes selle põhja ja lomo on läbbi urinud ja õiget kirjutusse wisi meile näitnud“²²⁵. Need keelemehed aga olewat kõik uue kirjawiisi poolt.

Võrreldes selle õpetajate koosoleku seisukohti kaks ja pool aastat tagasi Pärnumaal peetud koosoleku otsustega selgub üllatav erinevus. Seal olid kahe kihelkonna õpetajad üksmeelselt uue ortograafia vastu, siin aga enamik sõnavõtjaist kõneleb juba uue kirjawiisi poolt. Ei tohi seejuures aga unustada, et Wiljandimaa, eriti aga Paistu kihelkond sammus kõigi ärkamisaegsete ürituste eesotsas ja et eelmisest koosolekust oli möödunud paar aastat uue kirjawiisi selgitustööd.

8. Tormilisele 1867. aastale järgneb rahulikum 1868. aasta. „Eesti Postimehes“ katkeb poleemika. Toimetus märgib, et ta ei taha selleks ajaleheruumi kulutada. Teiselt poolt pidurdab vana kirjawiisi pooldajate sõnavõtte ka nende kaela sadava pilke terav toon, sest kes

²²⁴ EPost. 1867, nr. 41, lk. 322.

²²⁵ EPost. 1867, nr. 44, lk. 348.

tahaks siis lasta enese kohta ütelda, et „mõnni Teie arrulessi 16 tükki tossina peale loeb“²²⁶. Vana kirjaviisi pooldajaile öeldakse, et nad ärgu tulgu „awwalikkus seitungis“ targemate tööd laitma, vaid mingu Jeerikusse habet kasvatama jne.

Ainult kõsterlikus „Perno Postimehes“ ilmub veel kirjutisi vana kirjaviisi kaitseks. Nii kirjutab selle ajalehe vana kaastööline C. W. F(reundlich), et tema „ei olle kül se õige teadja ja õigeks seadja“, kuid et ta 44 aastat „Eestirahva juhataja“ on olnud, siis arvab ta, et eestlane ei ütle mitte „Jumal“, vaid „Jummal“, mitte „mina“, vaid „minna“ jne. „Keige selgem arro on jo ikka se, et nenda peab kirjutama, kuidas Eestlane rägib.“ Uue kirjaviisi lugemine olevat eesti rahvale niisama raske kui klaverimängimine. Lisaks olevat uue kirjaviisi puuduseks ka see, et „Eesti eit omma last selle järrele mitte ei oska õppetada waid solgib ees ja laps tagga järrele, et teine teisest arro ei sa“. Kirjutise lõpul on pikk vemmalvärsiline luuletis, millest järgnev katkend:

„Some-keel, se wiiks meid metsa
wiimse Wenneriigi otsa,
wasto külma Lappimaad
Ilma kerra wiimsed raad;
Wasto külma jää merd.
Tallinna keel nuttaks werd,
Kui ta senna sisse wauks
Nenda ma pealt ärrakauks!“²²⁷.

Freundlichi sõnavõtt ergutab ka teisi, kes senini on kartnud pilkamist ja pole julgenud end avaldada. Nii tänavad neli Viljandimaa vallavanemat oma valdade nimel avalikult Freundlichi²²⁸; nii ilmub ka siin ajalehes dialoogiline veste „Mölder Mats ja weskeline Rusaauگو Jaan“ (vrd. Jakobsoni „Koolmeister ja koliwannem“), mis on suunatud aga uue kirjaviisi vastu²²⁹; nii kirjutab siin keegi M. P., et vanemad ei saatvat oma lapsi enam koolidesse, kui seal uut kirjaviisi õpetatakse, kohtuvanemal olevat häbi, kui ta ei oska seaduseraamatut lugeda jne.²³⁰

²²⁶ EPost. 1867, nr. 15, lk. 115.

²²⁷ PPost. 1868, nr. 26, lk. 204.

²²⁸ Seals. nr 31, lk. 245.

²²⁹ Seals. nr. 36, lk. 284.

²³⁰ Seals. nr. 41, lk. 326.

Viimasele kirjutisele saadab vastuse J. E(glon), kes kummutab M. P. väited, nagu poleks rahvas rahul uue kirjaviisiga, nagu ei tahtavat lapsi kooli panna uue kirjaviisi pärast jne. Ta leiab, et ainult vaesus takistab eestlaste kooliskäimist, mitte kirjaviis. Tema ise olevat ka veel kolm aastat tagasi olnud vana kirjaviisi kütkes, kuid nüüd ta soovib, et ka piibel ja katekismus trükitaks uues kirjaviisis, mis teeb pühakirjagi selgemaks.

Viimase kirja avaldamisega lõpetab ka „Perno Postimees“ sekkordse poleemika ²³¹.

9. Jälgides 1866.—1868. a. poleemilisi kirjutisi võime siin määrgata teatavat erinevust, võrreldes eelmise poleemikaga. Näib, et nüüd on uue kirjaviisi olemus kõigile niivõrd tuttav, et seda enam selgitada ei tarvitse. Seepärast leiame ainult üksikutes kirjutistes veel ühe või teise kirjaviisi keeleliste paremuste või puuduste selgitamist. Uue kirjaviisi pooldajad lähtuvad eeldusest, et uus kirjaviis on parem, ja parem mitte niivõrd sellepärast, et ta võimaldab paremini kõnet kirjas märkida, vaid sellepärast, et ta on meie „loomulik“ kirjaviis, võiks isegi ütelda, rahvuslik kirjaviis. „Õige eestlane“ kirjutab uues kirjaviisis, sest see ei ole saksapärase, see ei meenuta orjaaja kütkeid, see on „valguse ja koidu“ kirjaviis. Seda kirjaviisi tarvitavad meie hõimud soomlased, tarvitagem seda ka meie!

Võitlus uue kirjaviisi pärast on võitlus minevikuga, mineviku harjumustega, orjameelsusega ja silmaringi piiratusega. Ärkamisajale omase hoogsusega asutakse sellepärast naeruvääristama neid, kes veel julgevad kaitsta vana kirjaviisi. Ja näemegi, et nende arv kahaneb järjekindlalt. Ollakse küll harjunud vanaga, kuid seda ei julgeta nagu tunnistada, sest kõik targemad on uue kirjaviisi poolt. Ja rumalana ei tahaks end meeeldi keegi näidata. Ainus kants, mis varjab veel vana kirjaviisi, on kirik. Ja siit vanade köster-koolmeistrite ringist ongi pärit need, kes veel julgevad häält tõsta uue kirjaviisi vastu.

10. Nende aastate keelelistest kirjutistest väärib erilist tähelepanu 1867. a. „Eesti Postimehe“ 14. nr-s ilmunud artikkel „Weel mõnni sõnna uest kirjutamise wisist. Raskehealelised (köwwad) konsonantid (healeta tähhed) p, t, k“, mille on kirjutanud C. R. J(akobson). See on arvatavasti esimene kirjutis „Eesti Postimehes“, mis on kirjutatud uues kirjaviisis.

²³¹ Seals. nr. 43, lk. 344.

Siin märgib Jakobson, et uue kirjaviisi levimist takistavat teataval määral *p*, *t*, *k* kirjutamise küsimus. Tema arvates ei olevat õES-i poolt antud juhised päris õiged. Ta kirjutab selle kohta:

„Meie saame kohe nägema, et meie niihästi omma keele loomu järel, kui ka Soome kirjutamise põhja peal seistes *p*, *t* ja *k* tähte õiguse pärast üksi nenda tohime kirjutada, kuidas see meie vana kirjutamise viisis sündis, see on: ühe ühekordse vokaali taga ikka kahekordselt; mitte: hakata, hü

ata

, möte, vaid hakkata, hüppata, mötte, n. n. e. — Neid tähti siin ühekordselt kirjutada, on öpp. „Eestiselts“ seepärast nõu annud, et ka kirjas vahet soovis teha nende sõnade vahel, keda kõnes pea terava, pea kerge rõhuga, s. o. heale peale langemisega välja ütteltakse. Selle seaduse kasu ei ole aga suur, sest et ta mitte kõikide sõnade ja tähtede kohta ei kõlba, ehk meie peaks siis ka: metsa ladvad ja m e t t s a minema, rahvast õppetama ja r a h h v a s t juttu tegema, n. n. e. kirjutama, mis sugugi korda ei lähe. Segadus aga, mis sest seadusest tuleb, on lõpmata“²³². Suurem rahva hulk ei taipavat klusiilide vältete märkimist, nad kipuvad ka teisi tähti samuti kirjutama, näit. *küna* pro *künna* jne. Ka Kreutzwald tarvitavat mitmes oma raamatus (näit. „Angervaksad“) klusiile vana viisi. Seepärast arvab Jakobson, et nende kolme tähe kohta tuleks uus kirjaviis ümber muuta.

Oma väidete toetuseks toob ta soome keele. Ta lausub: „Igaüks õpetud keeletundja teab, et konsonandid *b*, *d* ja *g* õiguse pärast meie keele kohta wöerad on“²³³. Vana kirjaviisi ajal olevat segadus tulnud, olevat keelde toodud pehmed saksa *b*, *g*, *d*, nüüd ei saavat neid enam välja heita. „Kus meie *b*, *d*, *g* kirjutame, seal kirjutavad Soomlased *p*, *t*, *k* . . . , kus aga kõva *p*, *t*, *k* räägitakse, seal kirjutavad naad kaks tükki järestiku (käki kukkuu)“. Isegi lapi keelest toob C. R. Jakobson lisanäiteid. Et soome kirjaviisiga ühtlust saavutada, tulevat meil kirjutada ka soomlaste kombel *pp*, *tt*, *kk*, mitte *p*, *t*, *k*. „Üksi seal tuleksivad meil siis need konsonantid ühekordse vokaali taga ühekordselt kirjutada, kus naad pehmed on; seepärast mitte: takka järele, kottust ärra, vaid taka järele, kotust ära, n. n. e. Nenda ka: j ö g i on sügav ja j ö k e astuma, l a g i on kõrge ja l a k e lendama; kangas l i g u n e b ja kangas p a n d i l i k u, t u b a on soe ja t u p a astuma, s ö d a on väljas ja s ö t a minema, a b i on tarvis ja a p i tulema, n. n. e.“²³⁴.

²³² EPost. 1867, nr. 14, lk. 105, 106.

²³³ Seals. lk. 106.

²³⁴ Seals. lk. 107

Lahtiseks jätab ta küsimuse, kuidas märkida konsonantide välteid tüübis: *vaka* — *vakka*. Ta arvab, et „oleks kõige sündsam, selle tähe peale, kelle kaela röhk langeb, ühe veikese triipsu teha. Näituseks: *vakka* pannema, liina söitma“²³⁵.

Jakobson taotleb seega juba parandusi parandatud kirjaviisis. Ta lähtub seisukohast, et kui me teisi pikki konsonante kirjutame kahekordselt, hoolimata sellest kas nad on teises või kolmandas vältes (linna rahvas, läks linna), siis peaksime sedasama tegema ka klusiilidega. See olevat mitte ainult süsteemipärasem ja didaktiliselt otsustarbekam²³⁶, vaid ka enam „soome, see on oma keele loomuse põhja peal“.

Teatavatel morfoloogilistel kaalutlustel, toetudes ühtlasi soome keelele, soovitab ta sõnades, millede tüves on *b*, *d*, *g*, kirjutada illatiivis *p*, *t*, *k*, mitte aga *pp*, *tt*, *kk*. Nii kirjutab ta *kokku* asemel *koku*, sest tüvi on *kogu* jne. Foneetilise printsiibi, mida seni meie ortograafias rõhutati, jätab Jakobson sel puhul täiesti kõrvale.

Jakobson rakendas oma kirjaviisi kõigepealt oma teostes ja kirjutistes. Üldiselt siiski tarvitati ÕES-i poolt soovitatud kirjaviisi.

11. Ajalehtedes esinenud poleemika ja õpetajate koosolekute otsuste järgi võiks arvata, et 1867. ja 1868. a. uus kirjaviis oli üldsuses juba küllaldast poolehoidu leidnud. On ju õige, et koolides oli Viljandimaal ja mõnel pool mujalgi (näit. Kuuda Seminaris Läänemaal) uus kirjaviis tarvitusele võetud, kuid kui jälgida sel ajal ilmunud trükiseid, siis ei ole üldpilt ka nüüd eriti rõõmustavalt paranenud.

Ajalehed — nagu nägime eespool — peavad majanduslikkudel kaalutlustel kasulikuks vana kirjaviisi säilitada. Kalendrid, mis vahepeal olid ilmunud uues, on jälle siirdunud tagasi vanale kirjaviisile (Gresseli oma täiesti, Lindforsi oma osaliselt). Isegi „Tarto Kalender“, mida oli toimetanud ÕES, on 1867. a. ilmunud millegipärast vanas, kuigi nii enne kui ka pärast selles kalendris on tarvitatud uut kirjaviisi. Ainult mõned üksikud kalendrid on jäänud veel uue kirja viisi juurde (näit. „Eestirahva Kasuline Kalender“).

Ka ilmunud raamatute ülevaade ei paku rõõmustavat pilti. Kandvamaks kirjameheks, kes uut kirjaviisi oma teostes tarvitab, on C. R. Jakobson („Uus Aabitsa-raamat“, „Kooli lugemise raamat“ I, 1867,

²³⁵ Seals.

²³⁶ Õige ju on, et nii, nagu Jakobsoni päevil, on praegugi õigekirjaõpetuse kõige raskemaks osaks klusiilide vädete märkimine.

„Weikene geograafia“ I—III 1868). Peale tema võib nimetada veel C. E. Malmi („Rapla kirik Harjumaal“ 1868) ja uue nimena luuletajat F. Kuhlbarši („Laulik koolis ja kodus“ 1868). Märkatav on uues kirjaviisis ilmunud tööde arvu suurenemine 1868. a. Üldiselt aga moodustavad need trükised siiski ainult väikese murdosa (kuni $\frac{1}{5}$) kõigist trükitud töödest.

XII. Ülemineku-aeg aastail 1869—1871.

1. Lauulupeo-aasta tähistab eesti vaimse ja kultuurilise elu esimest tõusu. Meie vähesed tolaeagsed rahvajuhid olid suutnud laiema-teski hulkades äratada rahvuslikku iseteadvust. Rahvas oli muutunud vastuvõtlikuks uutele ideedele.

Seda olukorda suutis osavalt kasutada C. R. Jakobson. Vaevalt olid „Eesti Postimehes“ laulupeo kirjeldused jõudnud lõppeda, kui Jakobson avaldas siin oma artikli „Missugune kirjutamise viis saab võitma, kas vana ehk uus loomulik viis?“ Artiklis annab Jakobson ülevaate sellest, kuidas umbes 30 aastat tagasi olevat hakatud mõtlema kirjaviisi parandamisele ja kuidas Ahrens ja Kreutzwald olnud siin esimesed teerajajad. Resoluutselt kinnitab ta: „... iga uus asi tahab aega, kui ta läbi peab tungima, ja meie loomulik kirjutamise viis on kakskümmend aastat seks aega tahtnud. Nüüd aga on see aeg lõppend, sest sellepolest, et see võitlemine nüüd otsas on, ei ole keilegil mõistlikul Eestlasel enam kaksipidi mõtlemist“²³⁷.

Üksikasjaliselt tsiteerib ta Kreutzwaldi sõnu „Sipelga“ eessõnast (vt. eespool lk. 64 jj.) ja püüab anda ülevaadet uues kirjaviisis ilmunud teoseist. Ta leiab, et peapõhjuseks, miks uus kirjaviis pole levinud, olevat see, et kõik kooliraamatud olid senini kirjutatud vanas. Nüüd olevat ka selles suhtes olukord paranenud. Mullu (1868) ilmunud M. Jakobsoni „Koolilaste raamat“, kus isegi katekismus sees olevat (seega siis pühakiri ka juba uues kirjaviisis!). Eriti optimistlik on C. R. Jakobson 1869. a. suhtes. Ta sõnab: „Mullu aasta oli loomuliku kirjutamise viisis kirjutud raamatute hulk jo kaunis kasvanud, ja tänavu? — Jah, tänavu võib meie armas laulik Kreutzwald ennast sest rõõmustada, et ta oma heas püüdmisses kindlaste seisma on jäänud, sest tänavu on jo võit meie poolt. Umbes 120 trükkipoognat on uue aastast seie maani eesti raamatuid trükkitud, ja neist on ligi 80 poognat (kõik suuremad ja paremad raamatud) loomulikus viisis

²³⁷ EPost. 1869, nr. 33, lk. 121.

kirjutud. Nende seas on ka J o h. W. J a n n s e n i väljaantud raamat: „E e s t i P o s t i m e h e õ h t u k õ n e d“. Mitmed kirjutajad, kes seie- maani vanal viisil kirjutasiid, on tänavu jo loomulikus viisis lasknud trükkida. Peale selle teame, et sügiseni veel kaks sedaliiki raamatut välja saavad tulema, kes ühtekoku ligi 40 poognat suured on“²³⁸.

Mis puutub Jakobsoni poolt siin esitatud statistikasse, siis näib see liiga optimistlikult võetud olevat²³⁹. Et aga mõned kirjamehed (näit. Brandt „Kolm kuninga poega“) tõesti siirdusid uue kirjaviisi tarvitamisele, see vastab tõele.

Edasi jutustab Jakobson, et tema aabitsaid ligi 2000 ja lugemikke 3000 on ära müüdnud, seega ligi 5000 last saavad õpetust juba uues kirjaviisis. Olevat terveid kihelkondi, kus uues kirjaviisis õpetatakse, samuti tarvitavat seminaris uut. Igaüks pidavat ise märkama, mis- sugune kirjaviis võidab.

Lõpul küsib ta, mis saab neist, kes uue kirjaviisi vastu on. „Vas- tus: Mis muud, kui et nad tõistest kõigis asjus tagasi jäävad.“ Neil polevat ju võimalik jälgida paremat kirjandust.

Ei saavat küll kellelegi peale sundida uut kirjaviisi, kuid tema soovib, et suguvennad jätaksid vana kiusu. „Kirjutamise viisi sead- mine ja parandamine on õppetud meeste asi, seda peame nende hooleks jätma. Kõik eesti õppetud mehed kirjutavad loomulikus viisis. Ärge ommeti tehkem oma vaenlastele seda rõõmu, et naad merd iseenese keskes lahus näävad... Ühe sõnaga: loomulik kirjutamise viis s a a b võitma ja p e a b võitma, sellepärast aitagem igaüks omalt poolt ühes, et ta ka kohe igal pool ja õige pea saaks võitma“²⁴⁰.

Selles ülevaates konstateerib Jakobson, et uus kirjaviis on võitnud ja pole põhjust sellele enam vastu seista. Ühtlasi juhüb ta tähelepanu sellele, et vastuseis uuele kirjaviisile on rahvuslik kuritegu, millest võivad rõõmu tunda ainult meie vaenlased.

2. Kuigi nüüd vastuvaidlejate hulk on väheseks jäänud, leidub siiski veel üks, kes julgeb Jakobsonile vastu rääkida. See on omaaegse „Koli-ramatu“ autor ja veendunud vana kirjaviisi pooldaja pastor Schwartz sen. Tema ei saa rahul olla Jakobsoni järsu tooniga, mis „rikkub... armastust ja rahho“, ja samuti tema väitega, et vana

²³⁸ Seals.

²³⁹ Riikliku Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu andmeil selgub, et arvu- tiselt ainult 1/5 sel aastal ilmunud raamatuist on uues kirjaviisis.

²⁴⁰ EPost. 1869, nr. 37, lk. 136.

kirjaviisi pooldajad olevat rumalad ja ei soovivat rahvale head. Lausa vale olevat aga, et vana kirjaviisi pooldajad ei saa lugeda uut kirja- viisi: iga tark inimene võivat uut kirjaviisi lugeda, kuigi ta seda ei salli. Samuti polevat tõsi, et „wõitleminne nüüd otsas ja wõit jubba ue kirjutamisse wisi poolt on; sest se kidetud uus wiis ei seisa weel kindla põhja peal.“ Nimelt polevat mingit ühtlast uut kirjaviisi, igauks kirju- tavat eri viisil. Jakobson ja Kreutzwald käskivat „healega tähte paristikku panna, kui silb wennitud on“; Wiedemann mitte; Wiede- mann tarvitavat tähte *z*, Kreutzwald ja Jakobson aga *s*, Jakobsonil ole- vat täht *f* jne. See asi polevat üldse tüli väärt, sest olevat tarku rah- vaid, nagu inglased ja prantslased, kelle kirjaviisid olevat pöörane. Olu- line olevat rahva valgustamine, sest „igauks, kes targa õppetamise ja kirja läbbi püab, rahwast waimo walguse pole sata, on Eestirahwa sõbber, kirjotago temma ue ehk wanna wisi järrele. Sepärrast pallume kõigest süddamest: tehkem rahho“²⁴¹.

3. Õpetaja Schwartzi pastorlik rahuettepanek provotseerib Jakob- soni siiski vastama. Tema saawat ju aru, et Schwartz ei mõista noorte uuendustetaotlusi, kuid ometi pidawat ta mõningaid Schwartzi wäiteid kummutama. Ja nii peabki ta selgitama Schwartzile, et nii tema, Kreutzwald kui ka Wiedemann seiswat „Ahrensist kinnitatud põhja peal“. Wiedemann tarvitab teaduslikkudes töödes teist märkimisviisi (*z* jt.), mida ta aga ei soovita rahvaraamatuile. Kui Wiedemann kirjutaks rahvaraamatu, siis tarvitaks tema samuti seda kirjaviisi, mida Kreutzwaldki. Ainus erinevus olevat *p*, *t*, *k* kirjutamises, kus ühed (tema arvates germaani keelte mõjul) tarvitawat kord ühe-, kord kahekordset tähte, teised aga (soome keelte põhjal) kirjutavad neid samuti kui muid konsonante. Tema lootwat, et viimased võidavad, ja soovitawat seda teed.

Soome keele põhjal seletabki ta oma kirjaviisi. Ta leiab, et sõnades „o n n i uks“ ja „o n n i panema“ ei olevat mitte mitmesugune „h e a l e r õ h k, vaid s õ n a j ä t k u p i k k u s“. Erinevus olevat nimelt teise silbi pikkuses, mida ta nii märgib:

„On-ni uks“ ja „on-ni panema“,
 „ok-kas puu“ ja „ok-ká pist“

Õige olevat sellepärast tarvitada: *kannu* kaas, *kotti* suu ja *kannu* kallama, *kuppû* laskma. Harilikus kirjas jäetawat aga pikkusemärk vokaalil ära. Sellest üldkirjaviisist olevat 10—15 erandit, kus sõnatüves

²⁴¹ EPost. 1869, nr. 37, lk. 136.

on *b*, *d*, *g* (*tupa*, *lake*, *kupu* jt., vrd. eespool lk. 87). See märkimisviis olevat kasulik, sest võimaldavat eristada näit. õlgi *kupü* köitma ja *kuppü* laskma jne.²⁴²

Nagu selgub, on Jakobson enam kui ükski meie keeleteadlastest taotlenud soomepärasust meie kirjaviisis, jättes isegi eesti keele hääldamise tähele panemata. Sellega kaldus Jakobson teise äärmusse.

Jakobsoni poleemika Schwartziga jääbki viimaseks sellelaadiliseks vaidluseks kirjaviisi üle. Näib, et Jakobsoni sõnad uue kirjaviisi võidust olid nii veenvad, et ajakirjanduses neile enam vastu ei vaieldud. Jakobson lõpetas poleemika järgmiselt: „... noor sugu, jää oma edasipüüdmisses kindlaks, siis on võit sinu päralt ja p e a b ka sinu päralt jääma“²⁴³.

4. Niisama veendunud kui Jakobson on ka Kreutzwald uue kirjavõiduse võidus. Ta kirjutab 1. X 1869 Koidulale, et Hurt kavatsevat ajalehte välja anda. Kirjavõidus ei tohtivat muret teha. Ainult vanusest nõrgad pastorid, nagu Schwartz *sen.* ja mõned halliks läinud lambapead rahva hulgast pooldavat vana, kuid neid ei saavat arvestada. Koidula kahtluse peletamiseks lisab ta: „... oder dünkt Ihnen die That-sache nicht wichtig genug, dass die Estnische Abtheilung der Estländischen literarischen Gesellschaft mit 3 namhaften Pastoren an der Spitze ihren Entschluss öffentlich publicirt hat, Alles von ihr Ausgehende nach der neuen Schreibart drucken zu lassen“²⁴⁴.

5. Et ajakirjanduses uued küsimused, eriti kooliküsimused esile kerkivad, siis jääb kirjaviis tagaplaanile. Ainult ajuti vilksatavad mõned teated kirjaviisist ajaleheveergudel. Uue kirjaviisi võidus ei kahelda, kuid laiema lugejaskonna huvides ei taheta järsult üle minna uuele. Pealegi tekitab mõningaile uue tarvitamine raskusigi. Nii näiteks raamatukese „Weike külvi mees“ arvustaja heidab autorile ette järjekindluse puudumist, lausudes: „Seda aga peame igapäevase raamatu kirjutaja käest pärima, et ta ühel viisil, kas ues ehk vanas kirjavõidus kirjutab; aga ei mitte ühte ja sedasama sõna mitmed viisi. Mis arvab üks õppi laps, kui ta omas lugemise raamatus ühte sõna siin nõnda ja teises kohast teist viisi kirjutatud leiab? Üks kindlus peab ometigi igal pool... olema“²⁴⁵.

²⁴² Vrd. EPost. 1869, nr. 41, lk. 152 jj.

²⁴³ Seals. lk. 154.

²⁴⁴ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 329.

²⁴⁵ EPost. 1870, nr. 21, lk. 84.

Enda õigustuseks, aga ühtlasi ka ajajärgu kirjaviisi iseloomustuseks ütleb autor (P. G.): „Kirja wisi wõi orthographie pärrast peame seda ütlema, et selle sekka nüüd otse kui pärrmi pantud, et ta kõikide pead seggab ja praego iggaüks õigeks arwab, kuidas ta kirjutab, nõnda kui: üks kirjutab pärrrandatud, teine pärrrandamata ja kolmas nende wahhel keskmist wisi“²⁴⁶.

Loomulikult püüti seda „keskmist wiisi“ vältida, kuid siiski kipub see esinema nii raamatuis, kalendreis kui ka ajalehtedes (esialgu peamiselt uues kirjaviisis kirjutatud artiklis vigade näol). Sagedasem on sel ajal nähtus, et ajalehes või kalendris on üks kirjutis vanas, teine uues. Nii näeme, et juba „Eesti Postimeheski“ on autori soovil neil aastail esinemas uekirjaviisilisi kirjutisi. Samasugust kirjut esindust võime märgata ka mõningais kalendreis. Nii on näiteks Lindforsi „Eesti Maa-rahva Kalendri“ 1869—1871. a. jutuosa üks jutt vanas, teine uues. See-sugune kirjaviis johtub loomulikult sellest, et neil aastail ka luge-jaskond on kahesugune: vanem põlv eelistab vana, noorem aga juba uut kirjaviisi.

6. Et üleminekut uuele kirjaviisile ette valmistada, otsustab Jannsen 1871. a. alguses „Eesti Postimehe lisalehe“ toimetamise usaldada J. Hurdale ja seda välja andma hakata uues kirjaviisis.

Lisalehe 2. numbris avaldab Hurt kirjutise „Lisalehe keele pärrast“, milles ta selgitab oma vaateid kirjakeelele. Ta ütleb: „Mõnele näitab lisalehe keel ehk väga isemoodi, aga isemoodi on tänapääv iga Eesti kirjamehe keel. Mina senna parata midagi ei wõi... Et need mitukümmend keelemurret, mis nüüd Eesti raamatutes leiame, viimati kõik ühte kokko sulavad ja neist üksainus kõigilt pruugitav kirjakeel väljatuleb, usun mina niisama kui iga mees, kes kirjakeelte saamist on tähele pannud. Aga enne sulamist on meil veel väga soovida, et metalli, kellest uus kirjakeel valada tuleb, tublisti sulatatakse ja lahotatakse“²⁴⁷. Kui tema isikliku keele üle nurisetakse, siis arvab tema, et tulevat veidi teisiti talitada nii Ahrensist kui senisest kirikukeelest.

„Lisalehe“ 7. numbris jätkab ta pealkirja all „Veel Lisalehe keele pärrast“ oma seisukohtade selgitamist. Ta vastab neile, kes soome kirjaviisi eesti keele solkimiseks peavad, et see olevat ainult keele mõistlik ja loomulik parandamine. Teisiti kirjutada olevat võimatu sellel, kes eesti keele loomu ja seadusi tunneb. Et praegune uus eesti orto-

²⁴⁶ EPost. 1870, nr. 26, lk. 104.

²⁴⁷ EPost. lisaleht 1871, nr. 2, lk. 12.

graafia õige on, sellele viitavat ka see, et seda pooldavad eesti tuntud kirjamehed nagu Kreutzwald, Jakobson jt. „Et uus kirjutamise viis tõesti täielisem, kui vana, peaksivad nüüd ommeti kõik teadma ja tunnistama, kes koolitatud mehe nime tahavad kanda“²⁴⁸.

Ja kui lõpuks mõned ütlevat, et „Sina ei kirjota mitte üksi uut viisi, vaid kõige uuemat viisi ja see on meile kõige enam meelt vasta“, siis möönab ta seda ja lausub, et tal olevat „oma jago põhja“ oma „iseäralist rada“ käia. Ühtlasi põhjendab ta neid peamiselt morfoloogilist laadi erinevusi (näit. *elasivad pro elaside* jt.).

Oma arvamuse keele kohta, mis samuti võiks ka ortograafia kohta kehtiv olla, väljendab ta järgmiselt: „On sõnadel iga iseäralise tähenduse kohta ka oma iseäraline nägo, siis on keel rikas; peab üksainus ütlus mitu tähendust ära täitma, siis on see vaesuse täht ja sünnitab mõnikord segadust“²⁴⁹.

7. Nii nagu Jakobson kirjaviisi-küsimustes hakkas oma erirada sammuma, nii teeb seda nüüd ka Hurt. Päris õige on sellepärast Kreutzwaldi nurin sel puhul. Oma kirjas Koidulale 16. II 1871 ütleb ta, et Hurda ortograafilised uuendused ei olevat kõige õnnelikumad. Nii mõnigi Hurda kodumurde joon ei sobivat Tallinna murdesse, mis ometi peab aluseks saama tulevasele kirjakeelele. „Warum und aus welcher Noth sollten wir unser *juba* gegen sein *joba* aufgeben? Er und Jacobsohn, mit ihren Nachbetern können immerhin *tōine* und *tōised* schreiben, wir bleiben, wie unsere Voreltern bei dem *e*, weil unsere Ohr keinen andern Laut in der Volkssprache hört“²⁵⁰.

Ühes teises kirjas Koidulale (28. IV 1871) arvab Kreutzwald, et see on hukkamõistetav, kui igaüks, kes vanast kirjaviisist on loobunud, erirada hakkab käima. Uue kirjaviisi vastastel on siis kerge ette hõita, et uues kirjaviisis pole ühtlust. Sellepärast ei pea Kreutzwald nüüd ülemineku-ajajärgul kohaseks Hurda uuendusi²⁵¹.

See tendents, mis algas Jakobsoni ja Hurda erijoonte esiletõstmisega, jätkub aga hiljemini ka teistel kirjameestel, nii et tõesti võidakse ütelda: igal mehel ise keel.

8. Samuti kui ajakirjanduses, pääseb ka ilmunud raamatuis kordkorralt uus kirjaviis ikka enam mõjule. Lisaks Kreutzwaldile, Jakob-

²⁴⁸ EPost. lisaleht 1871, nr. 7, lk. 42.

²⁴⁹ Seals. lk. 48.

²⁵⁰ Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 153.

²⁵¹ Vrd. seals. lk. 178, 179.

sonile, Malmile ja Kuhlbarsile on tulnud Jannsen, Jakob Pärn („Mõistlik majapidaja ja lastekasvataja“ 1869, „Muistena juttud noore rahvale“ 1871), Blumberg jt. Uues kirjaviisis on peamiselt ilmlikud jutud ja luuletised. Esineb aga ka juba mõningaid vaimuliku sisuga töid, nagu Nebocat'i „Dr. Martin Lutheruse katekismus biblisalmidega“ (1869) ja Mumme-Kuhlbarši „Kuulsad vaimulikud segakoorid“ (1871).

XIII. Eesti Kirjameeste Selts ja uue kirjaviisi lõplik võidulepääs.

1. Olukord 1870.a. järel näis olevat juba küps uue kirjaviisi võidulepääsemiseks. Oli vaja ainult mingit välist ja tugevat tõuget, mis oleks soodustanud uue kirjaviisi ulatuslikumat ja kiiremat levimist. Seesugune oodatud tõuge tuli Eesti Kirjameeste Seltsilt.

Juba Seltsi esimesel koosolekul avaldati soovi, et järgmisel korral Hurt kõneleks eesti kirjakeelest. Teisel koosolekul 30. juunil 1872. a. kõnelebki Seltsi president Hurt kõigepealt Seltsi ülesannetest, rõhutades vajadust „Eesti kirja keelt harida, teda täielisemaks ja ühetasasemaks teha“²⁵².

Kolmanda päevakorrapunktina „tegi president seletust Eesti kirja-keelest, tema praegustest puudustest ja tema parandamisest edespidi“. Hurda poolt selgitatud küsimusi on koosolekul kaalutud ja lõpuks on tehtud iga küsimuse kohta otsus. Et kirjaviisi-küsimus põlevamaid oli, siis on Hurt selle võtnud esimeseks. Selts teeb selle puhul järgmise otsuse: „Vanast õigestikirjutamise viisist tuleb lahkuda ja Selts saab omas kirjades üksi uut parandatud viisi pruukima“²⁵³. Koosolek näib olevat uue kirjaviisi vajalikkuse küsimuses üksmeelne. Kaalutletakse ainult, kas kirjutada Wiedemanni eeskujul joonega tähti (*ā, ē* jne.) või jääda endise tarvitusviisi juurde. Peale võrdlemisi asjalikke arutlusi otsustatakse siiski pikki vokaale kirjutada kahe tähega (*maa*, mitte *mā*). Seega oli tehtud otsus, mille mõju ulatus üle Seltsi piiride.

Küsimuste otsustamisel arvestati ka soome keelt, näit. otsuse puhul tarvitada *ää-d ea* asemel (*pää, päästma*), tarvitada *h-d* sõna algul (*hirm, häbi*) jne.²⁵⁴.

²⁵² Vrd. EKmS-i aastaraamat 1873, lk. 73.

²⁵³ Seals, lk. 74, vrd. ka Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 324.

²⁵⁴ Vrd. EKmS-i aastaraamat 1873, lk. 74—77.

2. Kirjaviisi-küsimuse otsustamisel oli suur mõju. See avaldub kõigepealt selleaegseis trükiseis.

Huvitav on seda üleminekut uuele kirjaviisile jälgida „Eesti Postimehe“ veergudel. Kuigi Jannsen oli oma raamatuis juba mõnda aastat tarvitanud uut kirjaviisi, ei julge ta seda teha ajalehes.

Mäletatavasti oli Jannsen ise veendunud uue kirjaviisi vajalikkuses juba 1865. a. Avalikult võttis ta uue kirjaviisi kaitseks sõna 1866. a.²⁵⁵ ja esimese uuekirjaviisilise artikli C. R. Jakobsonilt avaldab ta autori soovil 1867. a.²⁵⁶. Ta ise vabandab end Jakobsoni ees: „Ma pean rumalate pärast veel mõni aeg nendes köidikutes olema, kuigi oma tahtmise vastu“²⁵⁷. Ise tarvitab ta toimetuse joonealuses märkuses uut kirjaviisi esmakordselt 1869. a. (nr. 33). Lisalehes tuli uus kirjaviis tarvitusele 1871. a. Rohkem hakkab uuekirjaviisilisi artikleid ajalehes ilmuma 1872. a. esimesel poolel. Viimane vanas kirjaviisis esitatud number ilmub 28. juunil. Otsus uue kirjaviisi kohta tehti 30. juunil ja järgmine „Eesti Postimehe“ number 5. juulist on juba uues kirjaviisis. Kuid ka nüüd ei toimu see üleminek järsult. Algul on ajalehe nimetus veel endiselt „Nädalaleht“ ja suurem osa kuulutusi on veel vanas kirjaviisis. Juuli lõpuks on aga kuulutused juba kõik uues ja 6. detsembril saab ajaleht endale ka uuekirjaviisilise pealkirja. Seega oli üleminek toimunud tasa ja targu.

3. Uue kirjaviisi tarvitamises pole artikleis täielikku ühtlust; tarvitatakse nii Jakobsoni (*võttame, üttelnud*) kui ka Hurda (või Ahrensi) ortograafiat (*õpetada, äraütelnud*). Ebahütlus kirjaviisi alal näib süvenevat. „Postimehe“ 31. numbris peab toimetus kurtma: „Mis auustud kirjasaatja Eesti kirjakeele ja tema põhjuse üle kaebab, on terve tõsi. Selle poolest on asi veel väga puudulik ja segane. Nii mittu kogudust, nii mittu keelt ja kirjaviisi, ja igamees arvab omal õiguse olevad ja teisi eksivad. Nõnda ei või ega pea se jo mitte igavaste jääma, vaid Eesti-rahval, rääkigu igamees oma kodopaikus kuidas ja mil viisil ta iial harjunud on, peab ka oma kirjakeelele ollema, mis teda ühendab ja igast ühest mõistetud ja pruugitud saab“²⁵⁸. Toimetus arvab, et Kirjameeste Selts selle eest jõuab hoolitseda, kuid esialgu takistavat see, et Wiedemanni suur grammatika ei ole veel valmis.

²⁵⁵ Vrd. eesp. lk. 78.

²⁵⁶ Vrd. eesp. lk. 85.

²⁵⁷ EKirj. 1924, lk. 508.

²⁵⁸ EPost. 1872, nr. 31, lk. 174.

4. Kuid nagu selgub, ei suuda Eesti Kirjameeste Seltski siin olukorda muuta, sest Seltsis eneses tekib varsti kirjaviisi suhtes eriarvamusi. Nii esineb Seltsi neljandal koosolekul (13. VI 1873) M. Veske ettepanekuga, et tuleks kolmandat vädet märkida ka liithäälikutest kahe tähega. Sel puhul tekib vaidlus, mis on tüüpiline selle ajajärgu kohta. EKmS-i protokollis märgitakse seda järgmiselt:

„Dr. Weske andis nüüd nõuukuks — näituseks—gen. „karja“ ühe „r“ga ning indef. „karja“ kahe „r“ga (karrja) kirjutada. C. R. J (akobson) tahtis (histooria põhja pääl) gen. „karja“ aga indef. „karjä“ kirjutada. P. J. H. arvas rõhumärgi kõige paremaks hääle kindluse tähendajaks, mis järke „karja“ ning „kárja“ kirjutada tuleks. B. arvas mõtlemise märgi kõige tulusamaks puuduja pookstavi tähendajaks, mis järke „karja“ ning „kar—ja“ kirjutama peaks n. n. e. Aga et küsimus sügav ning mõtted tema üle alles kohalt selgumata, jättis Selts ta üle vaidlemise ning otsusevõtmise selle aja pääle, kus *Dr. Wiedemann* oma grammatika läbi teed ajanud saab olema“²⁵⁹.

Olukord ei parane ka hiljem. Nii esineb Seltsi kaheksandal koosolekul 26. ja 27. septembril 1875 A. Grenzstein ettekandega keele ja kirja üle, kus ta esitab täiesti uue ortograafia, mille aluseks on: „Igal häälel, mis keeles elab, on õigus omale kirjas üht märki enese jauks nõuda“²⁶⁰.

Sama koosoleku lõpul teeb dr. Rosenthal ettepaneku, et tuleks järgneval suvel laulupeo järel „Tartus õigekirjutuse pärast üks kongress“ kokku kutsuda, kuhu tuleks kutsuda kõik asjahuvilised (isegi need, kes eesti keeles edaspidi midagi kirjutada tahavad). „Selle kongressi töö olla ühendust ja ühtmeelt õigekirjutuse põllu peale saata, mis säääl seni ajani koguni puududa, mis sest nähä olla, et naljalt kahte raamatut leida ei olla, kus kirjutamise viis täiesti ja igapidi ühte minna. Kirjakeele aluspõhi olla õigekirjutus, ja üks keel, kellel mitte kindlat õigekirjutamise viisi ei olla, ei võida mitte kirjakeeles tõusta“²⁶¹. Ettevalmistustöödeks valiti komitee, kuhu kuulusid J. Hurt, dr. Weske ja C. R. Jakobson.

See komitee on alles 1877. a. kokku tulnud ja otsustanud M. Veske käsikirjas oleva raamatu „Eesti keele healte õpetus“ põhjal foneetilise ortograafia aluseks võtta, pidades silmas lähtekohta, et kiri peab võimalikult täpsalt hääldamist märkima (*saäma, kääma, paädi, liäna* jne.). Olulisem on vahest seisukoht, millega ka Jakobson nüüd on leppinud,

²⁵⁹ EKmS-i aastaraamat 1873, lk. 81.

²⁶⁰ EKmS-i aastaraamat 1875, lk. 99.

²⁶¹ Seals. lk. 102.

nimelt märkida klusiilide välteid nii, nagu juba Ahrens soovitas (*vaka* — *vakka*)²⁶². M. Weske lisab protokollile selgituse, kus ta kaalub, kuidas tuleb kirjutada, kas *vak*, *kot*, *lep*, või *vakk*, *kott*, *lepp*. Et siin häälik kolmandas vältes on, siis tulevat siin kirjutada kahekordne konsonant.

Samad seisukohad olevat omaks võtnud ka ÕES-i kirjutusviisi komitee selle erinevusega, et seal pole soovitatud märke tähtede peale, vaid soovitatud *lauuda*, *karrja* jne. kirjutada.

Nagu hiljem selgub, ei suuda aga ka see foneetiline märkimisviis tegelikkuses endale pooldajaid võita.

Üldiselt on ju Selts, nagu C. R. Jakobson märgib²⁶³, „Ahrensi õppetuste põhja peal“ ja sellepärast pole meil põhjust jälgida enam kirjaviisi-küsimuste käsitlusi hilisematel koosolekutel²⁶⁴.

5. Lõpuks vaatleme, kuidas tuli uus kirjaviis tarvitusele selleaegseis trükiseis.

Jannsenit on süüdistatud vanameelsuses, talle on ette heidetud ka vana kirjaviisi pooldamist (eriti Kreutzwaldi poolt), kuid üldisi olusid jälgides näeme, et need etteheited ei pea täiel määral paika. Jannsen oli selleaegses ajakirjanduses mitte viimaseid, vaid esimesi uuele kirjaviisile siirdujaid. „Eesti Postimehe“ nimekaim Pärnus teeb seda tunduvalt hiljemini. Eesti Kirjameeste Seltsist ega tema otsustest ei märka meie Pärnu ajalehes midagi. Esimesi uuekirjaviisilisi kirjutisi näib „Perno Postimehe“ veergudele ilmuvat alles 1874. aastal (nr. 15, 33, 34, 45). Ja 1875. aastal, kui juba enamik muidki trükiseid oli siirdunud uuele kirjaviisile, võtab ka Pärnu ajaleht uue kirjaviisi tarvitusele. Esileheküljel aga ilutseb „Nädalileht“ aasta lõpuni.

Veelgi tagurlikum on 1875. a. ilmuma hakanud „Ristirahwa pühapäeva leht“. See jõuab 1877. a. selleni, et kirjutab senise *innimessele* asemel *innimesele* ja uus kirjaviis pääseb „Ristirahwa pühapäeva lehes“ alles 1880. a. maksvusele.

Tolleaegseist perioodilistest väljaannetest umbes samaaegselt „Eesti Postimehega“ (1872. a.) siirdus uuele kirjaviisile uuesti tagasi ka „Tallorahwa kulutaja“, mis oli vahepeal seitsme aasta jooksul jälle olnud vanas kirjaviisis.

Kalendreid jälgides näeme, et 1873. a. on nii Lindforsi kui ka Gresseli tähttraamat j u t u o s a s täielikult üle läinud uuele kirjaviisile

²⁶² Vrd. EKMS-i aastaraamat 1877, lk. 37—42.

²⁶³ Vrd. EPost. 1877, lk. 73.

²⁶⁴ Edaspidistest vaidlustest annab lühiülevaate Tuglas oma raamatus „Eesti Kirjameeste Selts“, lk. 326.

(eelmisel aastal oli mõlemas veel vana). Kalendaariumiosas püsib nähtavasti vanema põlve pärast veel mõnda aega vana kirjaviis (Gresseli kalendris koguni kuni 1887. aastani). Enamik kalendreid ilmub nüüd uues, ainult mõned püsivad veel kangekaelselt vanas kirjaviisis, nii näiteks Tallinnas „Eesti rahva mõnnus Kalender ehk Täht-ramat“ ja Pärnus „Eesti-rahva Kalender ehk Täht-ramat“. Laakmanni „Eesti rahva Kasulises Kalendris“ 1873. a. avaldab toimetaja (Kreutzwald?) sel puhul tänu EKmS-ile ja leiab: „Saab rahvas aega mööda alla e a l i s t e kingadest välja astuma ja selgest teada, mis ta tahab ja õigusega tahta tohib, siis peavad ka kõige visamad vana kirjutamise viisist kinnipidajad järele andma, kui mitte muidu, siis ommetegi leiva palukese sunnitusel. — Viimaks ei saa kiriklikel kirjadel paremat lugu olema kui Eesti postimehel, kes ka juba — võib olla ehk pool vastameelt — hapu õuna külge on hammustanud“²⁶⁵.

6. Sama pilt avaneb meile ka raamatuid jälgides, kuigi siin see üleminek ei näi olevat nii tihedas seoses EKmS-i otsusega. Aastail 1872—1874 on umbes pooled ilmunud raamatuist uues kirjaviisis, aastal 1875 kasvab aga uuekirjaviisiliste teoste hulk kiiresti, nii et nüüd ligi 75% kõigist ilmunud raamatuist on uues kirjaviisis. Vana kirjaviis püsib ainult veel peamiselt vaimulikus kirjanduses ja ka üksikuis kooliraamatuis. Selle põhjal võiks ütelda, et uus kirjaviis täiel määral võidule pääseb alles 1875. aastal.

Järgnevail aastail väheneb vanakirjaviisiliste raamatute arv pidevalt. Aastail 1879 ja 1880 on vanakirjaviisilisi teoseid veel umbes 10% järele jäänud. Nii näiteks on 1880. a. ilmunud 97 raamatust ainult 8 vanas, neistki 7 vaimulikku. Teiselt poolt näeme, et juba 1875. a. alates ka uuekirjaviisiliste vaimulikkude toodete arv järjekindlalt suureneb.

1880. a. ümber kirjutavad vanakirjaviisilisi teoseid ainult mõned üksikud, näit. W. Normann, C. S. Recha jt. Eriti visalt peavad vanast kinni vennaksed pastorid Carl (Karl) ja Martin Körber²⁶⁶. Näiteks on vanas kirjaviisis Carl Körberi „Jutus essimessel Kristuse tulle-misse pühhal“ 1878, „Sandi ramat“ 1879, „Naeste palweramat“ 1882; Martin Körberi „Sarema kuldnok“ 1879, „Sannumid Kurresarest“ 1881, „Sarema Sioni laulik“ 1882. Carl Körber lootis, et vana kirjaviis seni püsib, kuni piibel on veel vanas. Oma eesti keele grammatikas „Kleine Ehstnische Hand-Grammatik“ (1867) lausub ta selle kohta: „Sobald

²⁶⁵ Eesti rahva Kasuline Kalender, 1873. a., lk. 64.

²⁶⁶ Vrd. ka M. Kampmann „Eesti vanem ilukirjandus, lk. 114—121 ja K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lk. 379.

erst die Bibel in neu modischer Schriftmanier gedruckt sein wird, — wofür uns der Herr in Gnaden bewahren wolle, uns und unsre Nachkommen — so werden wir uns auch wohl in die unerfreuliche Schreibmanier fügen müssen, aber eher nicht“²⁶⁷. Kahjuks pidi ta nägema, et vanade read aasta-aastalt ikka hõredamaks muutusid. Ja lõpuks 1889. a. ilmus ühe esimese uue kirjaviisi eest võitleja, nimelt Carl Malmi toimetusel ka piibel uues kirjaviisis²⁶⁸. Sellega oli võitlus, mille eod ulatuvad sajandi algusesse, jõudnud sajandi lõpuks õnnelikule lahendusele.

Muidugi polnud piibel kaugeltki viimaseks vanakirjaviisiliseks teoseks. Üksikuid vanas kirjaviisis kirjutatud töid ilmus nii möödunud sajandi lõpul kui ka käesoleva sajandi algulgi veel, kuid neil polnud nüüd enam mingit kaalu. Huvitav on sel puhul vahest märkida, et nii, nagu üheks varasemaks uuekirjaviisiliseks teoseks oli lõuna-eesi murdes kirjutatud C. Reinthali „Tarto maa-kele Abits“ (1845), on üheks viimaseks vanakirjaviisiliseks raamatuks samuti lõuna-eesiline „ABD ehk luggemisse ramat“, mis on „trükitu H. Laakmanni man Tartus 1908“. Selliste vanamoeliste poolvaimuliku sisuga minevikuraamatutega lõpetaski vana kirjaviisi oma tee.

XIV. Kokkuvõtteid.

1. Jälgides meie kirjaviisi kujunemist märkame siin hüppelist arengut. Möödunud sajandi kahekümnendail aastail tõusis esmakordselt akuutselt esile rahulolematuse senise Forselius-Hornungi kirjaviisi vastu. Seekord oli O. W. Masing see, kes teravalt märkas senise kirjaviisi puudusi. Loogilise ja foneetilise pritsiibi seisukohalt nõudis ta kirjaviisi täiendamist eriliste märkidega (kánna, métsa, hal, õ). Nii saavutaski Masing olukorra, et eesti keelt võidi kirjas märkida võrdlemisi kõnelähedaselt (märgiti isegi palatalisatsioon). Tegelikult keelemehena tundis ta vastavate uuenduste tarvet, ei suutnud aga alati neid küllaldaselt põhjendada. Lähemale uuele kirjaviisile jõudis ta järgsilpide konsonantide märkimisel (*luggemine pro luggeminne*). Kõigest Masingile tehtud etteheiteist hoolimata oli tema siiski esimene uue kirjaviisi teerajaja.

Teiseks astmeks kirjaviisi arengus on aastad 1843—1845. Neil aastail oli jällegi kirjaviisi-küsimus päevakorraks kerkinud, ja seda nii

²⁶⁷ K. Körber, Kleine Ehstnische Hand-Grammatik, lk. 3.

²⁶⁸ Vrd. V. Reiman, EÜS-i album II, lk. 19.

Tartus kui Tallinnamaal. Rajas ju neil aastail Faehlmann oma kirja- viisi, mis tarvitas küll teisi märke, aga tegelikult tugines Masingi oma-aegseil ettepanekuil. Mitte halvemini kui uus kirjaviis, võimaldab Faehlmanni ortograafia keelt märkida. Tema puuduseks oli ainult eri märkide rohkus. Kirja seisukohalt hoopis lihtsam oli Ahrensi ettepanek tarvitada soome ortograafiat. Näib, et sellega oleksid liitunud ka Tartu ÕES-i ringkonnad, kui Ahrensi isik ei oleks siin takistuseks saanud. Alles kümmeaastat hiljemini tõuseb uue kirjaviisi küsimus jällegi esile, ja seekord Kreutzwaldi algatusel.

Kolmandaks astmeks uue kirjaviisi arengus on aastad 1857—1859. Neil aastail algab õieti laiemates rahvakihtides huvi äratamine uue kirjaviisi vastu. Jällegi on Kreutzwald see, kes selgitab, õhutab, ära- tab. Uue kirjaviisi levitamise seisukohalt on Kreutzwaldi teened kau- gelt suuremad kui Ahrensi omad²⁶⁹.

Lõplik võitlus toimub aastail 1865—1869. Nüüd asuvad tegevusse Hurt ja Jakobson. Hurda tegevus on enam selgitavat laadi, Jakobsoni oma aga õhutav, propageeriv. Kirjaviisi-küsimus oli muutunud rahvus- likuks küsimuseks, parandatud kirjaviisi tarvitamine oli saanud kul- tuurilisuse tunnuseks. See ajajärk oli poleemika poolest kõige mitme- kesiseni, ühtlasi kõige ägedam. Samal ajal algab ka juba uue kirja- viisi erinemine.

Uue kirjaviisi tegelik tarvituselevõtmine järgneb 70-ndais aastais ja 1875. aastaks on uus kirjaviis täiel määral maksvusele pääsenud. Üksikute vanakirjaviisiliste teoste ilmumine kestab aga kuni käesoleva sajandi alguseni; samuti valitseb vana kirjaviis veel kauemat aega mõnedes mahajäänud kohtades kooliski (näit. Kursis 1887. a.)²⁷⁰.

2. Tegureid, mis mõjustasid uue kirjaviisi tarvituselevõtmist, on esitatud vastavais poleemilistes kirjutistes väga mitmesuguseid. Nagu selgub, ajendasid kirjaviisi parandamist kõigepealt loogilised põhjused. Trükitud sõnapildi varal polnud võimalik sõna õigesti hääldada ja seetõttu võis tekkida arusaamatusi. Tunnistab ju tubli estofiil F. Heller ise, et tema olevat mitu aastat hääldanud sõnu *varras* ja *varas* ühte viisi²⁷¹.

Korduvalt on vana kirjaviisi vastased rõhutanud g r a m m a t i -

²⁶⁹ On isegi väga tõenäoline, et kui Ahrens ei olekski esitanud oma ettepane- kut, oleks soome ortograafia siiski tarvitusele võetud.

²⁷⁰ Vrd. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 324.

²⁷¹ Vrd. Beitr. XV, lk. 80.

lisi põhjusi, mis nõudvat sõnatüve kuju säilitamist sõna eri vormides, näit. *loom, looma*, mitte aga *loom, loma*.

Hilisemal ajal hakati alla kriipsutama ka didaktilisi põhjusi. Väideti nimelt, et uut kirjaviisi on kergem õpetada. Õpilased kalduvad kirjas ise tarvitama uut kirjaviisi. Ka lugemisõpetus uue kirjaviisi järgi olevat palju kergem.

Eriti rõhutati aga rahvuslikke põhjusi. Väideti, et uus kirjaviis on eestlastele loomukohane, loomulik. Seda tarvitab meie vennasrahvas ja see sobib ka meile enam kui saksa võõras kirjaviis. Pealegi oli C. R. Jakobson osanud rahvuslikud kaalutlused osavasti siduda üldiste poliitiliste uuenduste taotlusega. Võib seepärast julgesti väita, et rahvuslik-poliitiline põhjus oli üheks kaaluvamaks uue kirjaviisi läbiminekul.

Neile uue kirjaviisi tarvituselevõtmist soodustavaile tegureile seisid aga vastu psühholoogilised põhjused, eriti harjumus. On ju harjumusel keele alal suur tähtsus. Kõik, mis pole harjumuspärane, tekitab instinktiivset vastuseisu. On mõistetav, et see harjumus tegi vana kirjapildiga harjunuile palju meelepaha, sest nad pidid ümber õppima. Sõna *panni* lugesid nad enne lühikese *n*-ga, nüüd tuli see lugeda pikalt, sõna *padi* lugesid nad enne pika *a*-ga, nüüd tuli see lugeda lühidalt. Pole siis ime, kui auväärased võõrmündrid nuri- sesid, et keel olevat ära solgitud, et selle lugemine olevat nagu külmunud maa kündmine, teelt kivide ja kändude vahele eksimine jne. On arusaadav, et ähvardati uue kirjaviisilisi raamatuid, kalendreid, ajalehti mitte osta. Sellest omakorda aga sõltus veelgi üks põhjus, mis algul vana kirjaviisi toetas, nimelt majanduslik põhjus. Kirjastus püüdis loomulikult kalendri tarvitajate soove arvestada ja püüdis kirjastada kalendri, mis kõikidele meeldiks. Polnud seetõttu ka haruldus, et samas kalendris oli üks jutt uues, teine vanas kirjaviisis. See sugune majanduslikkudest kaalutlustest johtuv talitusviis aga pidurdas uue kirjaviisi levikut ja pikendas vana iga.

Lõpuks ei saa siin märkimata jätta ka seda osa, mis oli saksa kapitalil ja saksa kirjastustel kirjaviisi-küsimuses. Kui tagurlikud sakslased taipasid, et uue kirjaviisi küsimus on oma laadilt saksavaenuline, et see on rahvuslik-poliitilise reformi küsimus, siis püüti kõigis sakslastest olenevais väljaandemis võtta uuesti tarvitusele vana kirjaviis (vrd. kalendreid, Talurahva Kuulutajat jm.).

Üldiselt näivad ses võitluses õieti kaks põhiprintsiipi vastamisi võitlevat, nimelt rahvuslik ja harjumuslik. Pole mitte juhuslik nähtus,

et uus kirjaviis pääses valitsema ärkamisajal. Kui poleks rahva hulgas toimunud seesugust hoogsat rahvuslikku ärkamist, kui poleks kirja- viisi-küsimus nii tihedas seoses olnud tolaeagse poliitilise võitlusega, oleks võinud Faehlmanni kirjaviisi taoline ortograafia püsida veel kauemat aega — ja mida kauemini ta oleks püsinud, seda raskem oleks olnud teda muuta.

3. Kirjaviisi-küsimuse lahendus möödunud sajandil on tükike meie rahva kultuurilugu. Siin näeme vastamisi võitlemas minevikku oma harjumustega ja tulevikku oma soovide ning unistustega. Mitte asjatult ei rõhuta ärkamisaegsed kirjamehed, et uue kirjaviisi tarvita- mine on hariduse tunnus, on iseteadliku eestlase tunnus, on kultuuri märk. Uus kirjaviis on parem kui endine: see võimaldab mõtteid täp- samalt kirja panna, see on grammatiliselt õigem, see soodustab eest- lastel rajada oma kirjakeelt. Kirjaviisi-küsimus on seoses üldise keele- küsimusega. Loeme näiteks lihtsas ajalehe-teateksi, et mõned olevat uhked ja põlgavat eesti keelt, teised ütlevat, et eesti keel kaob ära — need olevat rumalad mõtted. „Eestikeelt agga tõsta, harrida, p a r r a n d a d a ja temma sõnnarikkust kasvatada, kes võib ja mõis- tab, se on tullus ning kassulik töö ja sadab tänno nüüdse ja tulleva põlwe rahwa jures“²⁷².

On vaieldamatu, et kirjaviisi-küsimus äratas rahvas üldist huvi keele vastu. Kadus senine loidus. Selle huvi tulemusi märkame kasvõi Kirjameeste Seltsi koosolekuil. Esialgu viis see küll selleni, et tekkis ebauhtlus kirjaviisis, kuid eks seegi ebauhtlus (nii ortograafiline kui morfoloogiline) olnud ehk vajalik selleaegsele muhenemisjärgus olevale keelele. Üks tulemus oli siiski saavutatud — uus kirjaviis.

4. Lõpuks — kuigi see ei kuulu enam käesoleva töö raamidesse — võiks veel küsida, kas on meie tänapäevagi keelde vanast kirjaviisist midagi järele jäänud. See nõuaks muidugi erilist jälgimist, kuid juba ärkamisajal on mõnelele vana kirjaviisi päraselt hääldatavaile sõna- dele tähelepanu juhitud. Nii on seesugustena märgitud kirikukeeles sagedasti esinevaid sõnu *issa* (vanemate inimeste suust võib tänapäe- valgi veel kuulda: *meie issa palve*), *issand* ja *seesamma*²⁷³. Täna- päeva kirjakeelde on neist ainult *issand* ja *issameie* järele jäänud.

Edasi on viidatud sellele, et nimede märkimisel võib üleminek ühest kirjaviisist teise raskusi tekitada. Teataval määral on see õige.

²⁷² EPost. 1867, nr. 16, lk. 124.

²⁷³ Tpost. 1858, nr. 6, lk. 48.

Kui Hurt omal ajal Masingi nime puhul kirjutas „loe: M a a s i n g“²⁷⁴, siis tänapäeval eksitakse selle nõude vastu juba sageli. Sama viga esineb mitmete varasemate nimede hääldamisel, näit. „Willem *Navvi* (loe: *Naavi*) elupäevad“, Ann *Salle* (loe: *Sale*) jm. Ja üks tänapäevalgi ole inimesi, kes hääldavad oma nime nii, nagu on kirjutatud (näit. *Murro*, *Karro*, *Tallo* jt.).

Küsitav on ka omaaegse kõige rahvapärasema trükise *kalendri* tänapäeva kirjakuju saabumine. Vanas kirjaviisis kirjutati seda sõna *kalender* kujul (mitte kunagi: *kallender*). Tähttraamatute üleminek uude kirjaviisi toimus aeglaselt ja nii, et mõni osa oli vanas ja teine uues. Kalendaariumiosa trükiti sageli veel hiljemini vanas kirjaviisis. Ka pealkiri oli mõnikord veel vanas, kui enamik sisust oli juba uues kirjaviisis. Seesuguse kirjaviisi rakenduse juures võis juhtuda, et vanakirjaviisiline kuju sellest sõnast, pealegi võõrsõnast, mille kirjakuju oli teistest keeltest hästi tuntud, jäi püsima ka siis, kui kogu tähttraamat oli juba uues kirjaviisis trükitud. Et seda sõna tol ajal (samuti kui praegugi veel vanemate inimeste kõnes) hääldati kirjutamispäraselt, näitab see, et näit. Gresseli „Eesti-ma rahwa Kalender“ märgiti esimest korda uues kirjaviisis 1861. ja 1862. a. „Eesti-maa rahwa K a a l e n d e r ehk Täht-raamat“ kujul.

²⁷⁴ J. Hurt, Lühikene õpetus, lk. 2.

Kasutatud kirjandust.

- Aavik, J., Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu 1936.
- Ahrens, Ed., Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval 1843.
- „ Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval 1853.
- „ Kiri Reinthalile 20. juulil 1859. ÕES, MA 173 : 28.
- „ Zur Declinationslehre, Reval 1847.
- „ Versuch, die orthoepischen Zeichen Masings, durch Zurückführung der Ehstnischen Aussprache auf ihre Gesetze, entbehrlich zu machen. Käsikiri, ÕES, MA 171 : 12.
- Arvelius, Fr., „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat“. Tallinn 1782.
- „ Über die Kultur der estnischen Sprache. Reval 1792.
- Arwidsson, A. J., Ueber die ehstnische Orthographie. Beitr. XV, lk. 124—130.
- Behaghel, O., Die deutsche Sprache. Sechste Auflage. Wien, Leipzig 1917.
- Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873, 1875, 1877. Tartu.
- Eesti-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1855—1887. Tallinn, Gressel.
- Eesti-Ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1860—1880. Tallinn, Lindwors.
- Eesti rahwa Kalender 1851—1865. Petersburg.
- Eesti-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1870—1878. Pärnu, Borm.
- Eesti-rahwa Kasuline Kalender 1867—1880. Tartu, Laakmann.
- Eesti-rahwa mõnusa Kalender ehk Täht-ramat 1863—1878. Tallinn, Assafrey.
- Eesti Postimees ehk Näddilaleht 1864—1875. Tartu.
- E(glon), J., Sissesadetud kirri. Wastus M. P. kirja peale. PPost. 1868, lk. 343—344.
- Eisen, M. J., Elias Lönnrot Eestis. EKirj. 1923, lk. 337—346.
- „ Kreutzwald ja keeleküsimus. EK 1925, lk. 49—56.
- Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik. Tartu 1936.
- Faehlmann, F., Ueber estnische Orthographie. VhGEG II, 4, 1852, lk. 52—71.
- Fischer, W., Die deutsche Sprache von heute. Zweite verbesserte Auflage. Leipzig und Berlin 1919.
- F(reundlich), G., Muhhumaalt. PPost. 1865, lk. 203—204.
- F(reundlich), C. W., Söbra kirri. PPost. 1868, lk. 203—204.
- F. W. Kirjutamise wisi asjust. PPost. 1865, lk. 248.
- Grünthal (Ridala), W., Eesti kirjakeele arenemine. Eesti kultura I. Tartu 1911.
- Göseken, H., Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Reval 1660.

- Hartmann, H., Bericht... SbGEG 1863, lk. 12.
- Helle, Anton Thor, Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732.
- Heller, F., Anmerkungen zum XIII Heft dieser Beiträge. Beitr. XV, lk. 74—124.
- Helm, H., Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Tartu 1936.
- Hermann, K. A., Eesti kirjanduse ajalugu. Tartu 1898.
- Hirschhausen, J., Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von. O. W. Masing. Reval 1827.
- „ Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. Beitr. XIII, lk. 1—27.
- Hornung, Joh., Grammatica Esthonica. Riga 1693.
- H. N. Söbra kirri. PPost 1865, lk. 199—201, 207—208.
- Hupel, A. W., Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte. Riga u. Leipzig 1780.
- „ Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte. Zweite Aufl. Mitau 1818.
- Hurt, J., Lisalehe keele pärast. Eesti Postimehe lisaleht 1871, lk. 12.
- „ Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi. Tartu 1864.
- „ Veel Lisalehe keele pärast. Eesti Postimehe lisaleht 1871, lk. 42, 48, 54.
- Inland 1841, 1844, 1845.
- J. A. (Adamsen?), Willandimaalt [Paisto kihhelkonnast]. EPost. 1868, lk. 20.
- Jakobson, C. R., Koolmeister ja kooliwannem. EPost. 1867, lk. 65—67.
- „ Mis meil häddast tarwis tähhelepanna. EPost. 1866, lk. 334.
- „ Missugune kirjutamise viis saab võitma, kas vana ehk uus loomulik viis? EPost. 1869, lk. 121—122.
- „ Wastus õpp. Schwartzi kirja peale: „Uus ehk wanna kirjutamise wiis“. EPost. 1869, lk. 153—154.
- „ Weel mõnni sõnna uest kirjutamise wisist. Raskehealelised (köwwad) konsonantid (healeta tähhed) p, t, k. EPost 1867, lk. 105—107.
- Jannsen, J. W., Järelsõna artiklile „Mis meil häddast tarwis tähhelepanna“. EPost 1866, lk. 335.
- „ Kiri C. R. Jakobsonile 18. IV 1867. EKirj. 1924, lk. 508.
- „ Kirjavastus M. R. L...le. EPost. 1865, lk. 246.
- „ Märkus „Kilplaste“ ilmumise kohta. PPost. 1857, lk. 154.
- „ Wannast ja uest eestikele kirjutamisest. EPost. 1865, lk. 157—158.
- J. J., Söbra kirri, mis meie ilma muutmatta keige söbradele luggeda anname. PPost. 1865, lk. 119—121.
- Kampmaa, M., Eesti kirjandusloo peajooned I. Tartu 1938.
- Kampmann, M., Eesti kirjandusloo peajooned. Teine jagu. Tallinnas 1921.
- „ Eesti vanem ilukirjandus. Tartu 1908.
- Kask, A., Jakob Hurt keelemehena. EK 1923, lk. 1—17.

- K o b o l t, E., Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. EK 1929, lk. 129—168.
- K r e u t z w a l d i ja K o i d u l a kirjavahetus.
I, Tartu 1910.
II, Tartu 1911.
- K r e u t z w a l d, F. R., Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Kolmas trükk. Tartu 1903.
- „ Kiri Sachssendahlile 16. XI 1852. OES MA 169.
- „ Ligimailt ja kaugemalt. Viimse söa jälgilt nopitud. Maa-rahva Kasuline Kalender 1857, lk. 19, 20.
- „ Sippelgas. Teine jagu. Tartu 1861.
- „ Tuisulased. Üks ennemuistene jut. Maa-rahva Kasuline Kalender 1859. Jutuosa lk. 1—32. Tartus.
- „ Wörrö linnast annab kulus mees tallorahwa postimehhele head nõuu. Tpost. 1857, lk. 339—340.
- „ Vörromaalt (Kreutzwaldi kiri). Tpost. 1857, lk. 353—357.
- „ Wörrust sai T a l l i n n a k o d d a n i k u l e postimehhe kätte sesamma imme laulokenne. Tpost. 1857, lk. 195.
- K ö r v, A. V., Meie kirjakeele arengu lühike ülevaade. ERK 1937, lk. 229—230.
- K ö r b e r, K., Kleine Ehstnische Hand-Grammatik. Dorpat 1867.
- L a a n e s, R., Uue (Ahrensi) kirjaviisi esmakordse tarvituselevõtu tähistamises on eksitud. EKirj. 1937, lk. 45—46.
- L a u g a s t e, E., Fr. R. Kreutzwaldi „Kilplaste“ algallika küsimus. EKirj. 1933, lk. 563—586.
- L e p i k, M., Viis Fr. R. Faehlmanni kirja. Koguteos „Liber Saecularis“, lk. 966—980, Tartu 1938.
- „ Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. EKirj. 1938, lk. 55.
- L i p p, M., Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 2. Jurjev 1899.
- L u c e, Dr. v., Orthographischer Vorschlag. Beitr. VI, lk. 48.
- L ö n n r o t, E., Etwas über die Finnische Orthographie. Käsikiri, OES, MA 170:2.
- L y o n, O., O. Lyons Handbuch der deutschen Sprache II. Leipzig u. Berlin 1915.
- M., Wannast ja uest eestikele kirjutamisest III (kiri Järvamaalt). EPost 1865, lk. 181—182.
- M a l m, C. E., Tallinna mees kirjutab. Tpost. 1857, lk. 377—378, 385—387.
- Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1843—1863. Tartu, Schünmann 1843—1863.
- Ma-rahwa Kassuli'ne Kalender ehk Täht-ramat 1845—1866. Tartu.
- M a s i n g, O. W., Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat 1824.
- „ Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beiträges zur ehstnischen Orthographie. Pernau 1827.
- „ Marahwa Näddala-Leht 1825. Eessõna, lk. 1—6.
- „ Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat 1820.
- Metsaperre koolmeister Hans. Söbra kirri. Tpost. 1857, lk. 388.

- M i h k l a, K., Dr. med. F. R. Fählmann keelemehena. EK 1928, lk. 69—80.
- „ F. R. Faehlmann keeleuurijana. Friedrich Robert Faehlmanni album, lk. 62—65. Tartu 1929.
- „ Grammatikate osa eesti kirja keele kujunemisel. EKirj. 1937, lk. 480—488.
- M. J., Wannast ja uest eestikele kirjutamisest. Nelja endise kirjale vastuseks. EPost. 1865, lk. 223—225.
- M. M., Wõtleminne ue kirjawisi wasto. EPost. 1867, lk. 89—91.
- M. P., Sissesadetud kirri. PPost. 1868, lk. 326.
- M ä g i s t e, J., Märkmeid keeliselst erikirjandusest ja selle mõjukajastusist eesti kultuurelus, eriti XIX sajandil. Koguteoses „Raamatu osa eesti arengus“, lk. 236—245. Tartu 1935.
- „ Soome keele osa eesti kirja keele arendamisel. EKirj. 1931, lk. 87—118 ja 221—245. (ilmunud ka koguteoses „Tervitus lahe tagant“).
- n — Vastus. PPost. 1865, lk. 234.
- N e b o c a t, J., „Kündja“ Eesti keeleõpetus. Tartu ja Riia, 1884.
- Neli vallavanemat Willandimaalt [Uus kirjutuse wiis]. PPost 1868, lk. 245.
- O. J., Neile, kes luggeda tahhawad: Makele kirjutamisest Soomlaste wisi järrele. Tpost. 1858, lk. 31—32, 38—39, 46—48, 55—56.
- p Raamatu „Weike külwi mees“ arvustus. EPost. 1870, lk. 84.
- P a u l, H e r m a n n, Prinzipien der Sprachgeschichte. 5. Aufl. Halle 1937.
- P. G., Vastus (raamatu „Weike külwi mees“ arvustajale). EPost. 1870, lk. 103—104.
- „Perno Postimees ehk Näddalileht“ 1857—1875; eriti aastakäigud 1865 ja 1868. Pärnus.
- R a u n, A., Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal. EK. 1937, lk. 195—223.
- R e i m a n, V., Bengt Gottfried Forselius. EÜS-i Album III, lk. 7—52. Tartus 1895.
- „ Eduard Ahrens. EÜS-i Album II, lk. 1—23. Tartu 1894.
- „ Kivid ja killud I, Tartu 1907.
- R e i n t h a l, G., Bericht über die Wirksamkeit der Gesellschaft. VhGeG II, 4, lk. 95—97. Dorpat 1852.
- „ Tartu maa-keele Abits kost latse wõiwa täwweste luggemist opi. Tarto 1845.
- R i d a l a, V., Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, Tartu 1924.
- Ristirahwa pühhapäwa leht. 1875—1879.
- R o o s, J., Lühike eesti raamatu ajalugu, Tartu 1936.
- R o s e n p l ä n t e r, J. H., Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, Erstes Heft. V o r r e d e lk. II—VII. Pernau 1813.
- „ Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. Beitr. III, lk. 53—89.
- „ Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. Beitr. I, lk. 107—123.
- „ Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. Beitr. XIII, lk. 47—49.

- R u s s o w, F., Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male. 1854—1857.
Tallinn.
- „ Tallinnast on postimees sedda kirja sanud (vastus Kreutzwaldile)
Tpost. 1857, lk. 180.
- S a a r e s t e, A., B. G. Forselius'e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsis-
tooriumis a. 1687. EK 1929, lk. 80—85.
- „ Agenda Parva (1622) keelest. EK 1938, lk. 196—213.
- „ Die estnische Sprache. Tartu 1932.
- S a a r e s t e, A. ja C e d e r b e r g, A. R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi.
Tartu 1931.
- S c h w a b e, A. J., Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der Gelehr-
ten Estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschrif-
ten. Dorpat 1867.
- S c h w a r t z, G., ja L o s s i u s, Koli-ramat. Essimenne jaggo. Lühhikenne õppetus
õigest kirjutamisest. Tartu 1852.
- S c h w a r t z, sen., Uus ja wanna kirjutamise wiis. EPost. 1869, lk. 136—137.
Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1863, 1864, 1865, 1869,
1873, 1874.
- S t a h l, H e n r., Anführung zu der Ehstnischen Sprach. Revall 1637.
- S t e i n g r ü b e r, W. F., Bemerkungen über O. W. Masings Beitrag zur ehstnischen
Orthographie von einem Freunde der ehstnischen Sprache. Per-
nau 1826.
- S u i t s, A., Lönnroti ja Faehlmanni kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. EKirj.
1931, lk. 157—168.
- S ö b e r, M., Tartomaalt (kiri). TPost. 1857, lk. 404—405.
- S ü w w i k a e w o, A d o, Kiri (Narva poolt). Tpost. 1857, lk. 412.
- Tallorahwa kulutaja 1850—1872.
- Tallorahwa postimees 1857—1859. Tartus.
- Tallorahwa söbber (Theol). Ausad linna herrad, armsad küllamehed. Tpost.
1858, lk. 65.
- Tarto Kalender 1864—1880. Tartu, Laakmann.
- T a u l i, V., Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu 1938.
- T o r k, J., Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse
arengus. Koguteoses „Raamatu osa eesti arengus“, lk. 205—229.
Tartu 1935.
- Torma kihelkonna koolmeistrid ja wöormündrid. Wannast ja uest eestikele kirjuta-
misest IV. EPost. 1865, lk. 182.
- T r e u m u t h, Kiri (Võrumaalt). Tpost. 1857, lk. 403.
- T u g l a s, Fr., Eesti Kirjameeste Selts. Tartu 1932.
- W. A h n, Paar sõnnakest „M. M.“ kirja wastusseks. EPost. 1867, lk. 113—115,
121—122.
- Wanna tuttav Eesti kele tundja. Söbra kirri. PPost. 1865, lk. 151—152.
Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat.
I Bd. 2. Heft, 1843;
II Bd. 1. Heft, 1847;
II Bd. 2. Heft, 1852;
XV Bd., 1891.

- Weiss, H. ja Johansen, P., 400-aastane eesti raamat. Tallinn, 1935.
- Veske, M. Eesti kirjutusviisi parandamise komitee protokoll. EKMS-i aasta-raamat 1877, lk. 37—42.
- Wiedemann, F. J., Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875.
- Viëtor, Wilhelm, Die Aussprache des Schriftdeutschen. Leipzig 1941.
- Von einem Ungenannten, Anmerkungen zu Hupels ehstnischer Sprachlehre, 2. Aufl. Beitr. XIII, lk. 29—37.
- Üks Eestlane, Sõbra kirri. PPost. 1865, lk. 287—289, 296, 303—305.
- Harjo makonnast [Jälle natuke kirjawisist]. EPost. 1867, lk. 356.
- Koolmeistrite-konwerez Willandis 21. ja 22. septembril 1867. EPost. 1867, lk. 314, 322.
- Mölder Mats ja weskeline Rusaaugo Jaak (veste). PPost. 1868, lk. 284.
- Tallinnast [Eesti keel]. EPost. 1867, lk. 125.
- Wannast ja uest eestikele kirjutamisest II (kiri Viljandimaalt). EPost. 1865, lk. 173—174.
- Willandi maakonnast. [Nattuke kirjawisist]. EPost. 1867, lk. 347—348.
- Ühhe kirja seest. Tpost. 1859, lk. 87—88.

Lühendeid.

Beitr. = ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“.

EK = ajakiri „Eesti Keel“.

EKirj. = ajakiri „Eesti Kirjandus“.

EKms = Eesti Kirjameeste Selts.

EPost. = „Eesti Postimees“.

FKrKv = Faehlnanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus.

PPost. = „Perno Postimees“.

SbGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

Tpost. = „Tallorahwa postimees“.

VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

ÕES = Õpetatud Eesti Selts.

Борьба между старой и новой орфографией.

С в о д к а.

Так как первыми, писавшими на эстонском языке, были немцы, то они и к этому языку применили принципы своего правописания. Однако уже в XVIII столетии выясняется, что немецкая орфография не в состоянии правильно передать долготу звуков эстонского языка. В связи с этим уже в 20-ых годах XIX столетия начинается борьба против этой орфографии, принимающая особенно острый характер в период от 1843 до 1875 г. и продолжающаяся примерно до 80-ых годов.

Основным недостатком немецкой или т. н. старой орфографии было то, что она не давала возможности различать в письме краткость или долготу согласного звука в положении между гласными. Так, например, писали единообразно: *muige* „говор, диалект“ (где произносится долгое *g*) и *muige* „забота“ с кратким *g*. Этот недостаток был замечен уже А. Тор-Хелле (1732), но особенно чётко выдвигает этот вопрос в своих брошюрах, посвящённых правописанию, О. В. Мазинг (1820, 1824, 1827). Для обозначения долгого согласного Мазинг предлагает ввести в употребление знак ударения над гласным первого слога, например *kálla* „лей“ и *kalla* „рыба“. Особенно много возражений вызвало однако его предложение обозначать краткий согласный после слога со второстепенным ударением написанием одной буквы вместо двух (*innimene* вместо *innimenne*).

Вопросы орфографии снова привлекают внимание эстонских филологов в 40-ых годах прошлого века. Так, вопросы эти детально обсуждаются на собраниях Учёного Эстонского Общества. Здесь принимается предложение Фельмана применять для обозначения разных долгот согласных *m*, *n*, *g*, *s* и *l* особые знаки. Эти написания в известной мере нашли применение в 40-ых и 50-ых годах.

В то же самое время обращает на себя большое внимание предложение ввести в употребление финское или т. н. новое правописание. Впервые применение его к эстонскому языку было рекомендовано финном А. И. Арвидсоном в 1822 году. Теперь это предложение выдвигается Эд. Аренсом в его грамматике, вышедшей из печати в 1843 году. Преимущество новой орфографии состоит в том, что здесь краткий звук обозначается одной буквой, а долгий—двойной. В виду того, что этот естественный способ написания не встретил поддержки со стороны реакционного духовенства, за него стояли вначале прогрессивные деятели Учёного Эстонского Общества — Фельман, Крейцвальд и др. Однако, после столкно-

вения между Аренсом и Фельманом, это правописание лишилось поддержки и в Учёном Эстонском Обществе. Только после смерти Фельмана (1850) оно снова находит больше сторонников. Ревностным защитником и пропагандистом новой орфографии становится Крейцвальд, который, начиная с 1852 года, пользуется им во всех своих трудах.

В связи с возникновением эстонской периодической печати (1857) вопросы правописания, как одна из тем газетной полемики, начинают в ещё большей мере привлекать общественное внимание. Крейцвальд разъясняет в печати преимущества новой орфографии, указывая, что она даёт возможность различать в письме такие, например, слова, как *vanutama* „валать“ и *vannutama* „приводить к присяге“ и т. д. Он советует эстонцам освободиться от пут немецкого правописания и высмеивает тех, кто встают на его защиту. Крейцвальд встречает при этом поддержку со стороны кое-кого из молодых филологов (К. Э. Мальм и др.). Однако на первых порах пропаганда новой орфографии наталкивается на весьма упорное сопротивление, ибо старшее поколение свыклось со старым способом письма. Несмотря на это, число книг, печатаемых по новой орфографии, всё же увеличивается.

В 60-ых годах Крейцвальд продолжает вести пропаганду в пользу новой орфографии. Вопросу о правописании он придаёт национально-политическое значение: эстонцам необходимо перейти к новому правописанию, ибо сторонники старого — либо немцы и друзья немцев, либо просто глупцы.

В 1864 г. Учёное Эстонское Общество выпускает брошюру И. Хурта „Краткое учение о правописании“, которая вызывает в эстонской периодической печати новую оживлённую полемику. Ряд учительских собраний выступает против новой орфографии. Высказываются мнения, что введение новой орфографии обесценит ранее изданные книги, что чтение по новой орфографии затруднительно и требует выучки, что к тому же и новое правописание не даёт возможности обозначить все долги звуков эстонского языка. В противовес этим высказываниям появляется целый ряд статей, доказывающих, что новая орфография является более фонетической, что она даёт возможность различать в письме сходные слова с разным значением, что в грамматическом отношении она более систематична (им. п. *kool*, род. п. *kooli*, а не им. п. *kool*, род. п. *koli*) и с дидактической стороны целесообразнее. В результате этой полемики теоретически берёт верх новая орфография, однако в действительности наблюдается противоречивое явление: ряд изданий, пользовавшихся ранее новым правописанием, возвращается к старому. Объясняется это тем обстоятельством, что реакционные немецко-балтийские круги стали понимать, что вопрос о правописании представляет собой не только языковую, но и политическую проблему, связанную с общим стремлением к освобождению от немецкого влияния. Вот почему эти круги используют

всю силу своего экономического господства для борьбы против новой орфографии.

Борьба за новое правописание вступает в решительную стадию после 1866—1868 г. г. Наряду с Крейцвальдом и Хуртом, новую орфографию начинает пропагандировать К. Р. Якобсон. При этом, оставляя в стороне языковые преимущества новой системы правописания, он выдвигает на первый план национально-политическое значение вопроса. Пользование новой орфографией начинает считаться признаком культурности. Приверженцы старого правописания подвергаются насмешкам, как реакционеры и невежды. Целый ряд учительских собраний принимает решение ввести новую орфографию в школьном преподавании.

Переход к новой системе правописания происходит в 1869—1871 г. г., когда заметно возрастает количество печатаемых по новой орфографии книг, в том числе и школьных учебников („Азбука“ К. Р. Якобсона и др.). Новая орфография находит применение и в периодической печати, например, в приложении к „Эсти Постимес“ (1871). Публичных выступлений против новой системы правописания почти не наблюдается, тогда как в самой системе возникают даже отличающиеся друг от друга направления К. Р. Якобсона и И. Хурта.

Решающий толчок ко всеобщему переходу на новую орфографию был дан резолюцией, принятой на собрании Эстонского Общества Литераторов летом 1872 г. Новое правописание появляется на страницах наиболее видного в то время органа печати „Эсти Постимес“ и начинает всё чаще применяться в календарях и других печатных изданиях. Если в 1872—74 г. г. около половины всех вышедших изданий напечатаны по новой орфографии, то в 1875 г. мы находим её уже примерно в 75⁰/₁₀₀ изданных книг. В 1880 году всего лишь 10⁰/₁₀₀ изданий пользуются старой орфографией, да и они большей частью принадлежат перу реакционно-настроенных пасторов. Впрочем отдельные книги, напечатанные по старой орфографической системе, выходят в свет ещё даже в начале XX века.

Из сказанного видно, что борьба между старой и новой орфографией началась по грамматическим и логическим соображениям с целью введения более близкого к произношению правописания. Однако с течением времени чисто-языковой вопрос принял характер национально-политической проблемы. Вопрос о правописании был поставлен в связь со всеми реформационными устремлениями, направленными против элементов реакционного феодального строя в нашей стране. Так, в связи с общим национальным пробуждением осуществилась и реформа в области эстонского правописания, освободившая нас от навязанной немцами орфографии. В современном эстонском языке пережитками этой старой орфографии являются лишь некоторые отдельные слова, произношение которых приспособлено к старым написаниям, причём самое значение их изменилось; таковы, например, слова: *issand*, *issameie* и др.